

МИРОСЛАВ Д. МИЛОЈЕВИЋ

РАЗВИТАК ЗЕМЉОРАДЊЕ И ЊЕНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ*

Источна Србија располаже многим плодним земљиштем, погодном микро-климом у знатном броју места и другим повољним природним условима за земљорадњу. Међутим, пре националног и социјалног ослобођења, у XIX веку, ове физичкогеографске погодности нису максимално искоришћаване за производњу ратарских култура, гајење винове лозе и средњеевропског воћа. Наиме, крајем XVIII века, с обзиром на опште друштвено-политичке прилике и нестимулативни социјални положај ондашњих земљорадника, фонд земљишта на мукадским и спахиским добрима у Поморављу, Тимочком басену и Подунављу претежно је коришћен као стално зелена површина и шумско земљиште. Таква, или, боље речено, само унеколико измењена структура укупног фонда земљишта била је и у Понишављу. Једино је изузетак чинила околина Ниша „под ливадама, вртовима и пиринчаним пољима у алувијалној равни, житородним ораницама у ширем дну котлине и шумама и виногорјем (нарочито на североисточној страни) на побрђу и оквиру котлине” (1, 32).

Са укидањем турског аграрног система после извојеваних победа у првом и другом устанку структура искоришћавања земљишта у Поморављу, Тимочком басену и Подунављу за релативно кратко време из основа је измењена. Као последица нових друштвено-политичких и економских услова иза доношења Хатишерифа, повећања густине насељености досељавањем и природним прираштајем, распадања породичних задруга услед продирања буржоаских идеја о инокоштини и зеленашког капитала, развијене трговине шумским производима и смањивања природне паше преобраћањем стално зелених површина у поља за обрађивање, сељачка газдинства у Тимочком басену, Подунављу и Поморављу почињу расположиви фонд земљишта све више да користе за производњу ратарских култура, засађивање винове лозе и производњу средњеевропског воћа. Због тога, као и због сталног развијања робноновчане привреде, већ у другој половини XIX века, већи део фонда земљишта у низијским деловима и на побрђу у Поморављу, Подунављу и Тимочком басену се користи као ораница, воћњак и виноград.

* Проучавања су вршена у оквиру пројекта „Источна Србија — комплексна географска студија” кога финансира Републичка заједница за научни рад СР Србије.

И крајем XIX века околина Ниша имала је „монокултурни пејзаж реониран, према природним погодбама, у зоналне аграрне појасеве“ (1, 30—33). У том времену-периоду укидања читлук-сахибиског система у Понишављу, поједини делови источне Србије северно од Ниша већ су спадали у најобрађеније у Србији. Под утицајем трговине житима, у северозападним деловима, тада су чак и друге категорије земљишта преобраћане у њиве. Уз то, са појавом филоксере, површине под виноградима почеле су се омањивати у корист других категорија земљишта. Последица тога била је висок проценат учешћа ораница у укупном фонду земљишта. То између осталог потврђује и чињеница да је на оранице и баште само у округу Крајина на почетку XX века отпадало преко 46% од укупног фонда земљишта. Истина, у годинама пред први светски рат засађена површина под виновом лозом је повећана. Међутим, и поред тога због уске производне основе у условима тадашње аграрне насељености и уопште социјалне структуре земљорадње оранице су и даље доминирале у структури укупне пољопривредне површине по категоријама коришћења у границама атара већине насеља (Купиновац и др.).

Између два светска рата проценат од укупног фонда пољопривредног земљишта под ораницама у различитим деловима источне Србије је износио 25,6—83,6, баштама и вртovima 0,1—1,8, ливадама 1,7—36,9, пашњацима 2,0—44,8, виноградима 0,0—9,2, воњњацима 0,6—8,6 и барама и трстицима 0,0—1,7. Највећи проценат под ораницама налазио се у Доњој Ресави; најмањи у Хомољу. Укупна пољопривредна површина само у Зајечару и његовој околини износила је преко 60 хиљада хектара или близу 70% од укупног фонда земљишта. Од тога на оранице је отпадало 57,0%, а остатак на све остале категорије земљишта.

Процент од укупног фонда земљишта под пољопривредном површином у условима комуналног система износи преко 60 (63,55%). Комуна М. Црниће, В. Градиште и Жабари имају преко 85% фонда земљишта под пољопривредном површином. Тринаест комуна: Ђићевац, Буприја, Димитровград, Неготин, Ниш, Параћин, Петровац, Пирот, Пожаревац, Свилајнац, Сврљит, Зајечар и Алексинац у границама источне Србије имају 60—85%. Остале комуне имају 22,5—59,5% (Бела Паланка, Бор, Бољевац, Деспотовац, Голубац, Кладово, Књажевац, Кучево, Мајданпек, Ражањ, Сокобања, Жагубица). Близу 90% (89,3%) комуна у укупном фонду пољопривредног земљишта највише има ораница и башта. У осталих 10,7% комуна по категоријама коришћења пољопривредног земљишта преовлађују пашњаци или ливаде (Жагубица, Пирот, Димитровград).

Учешће ораница у укупном фонду пољопривредног земљишта креће се од 25,16% у комуни Жагубица до 85,74% у комуни Свилајнац. Унутар укупног фонда пољопривредног земљишта највише воњњака има у комунама Кучево, Мајданпек, Петровац, Жабари и Жагубица и то 7,11—7,64%, а најмање у комуни Кладово — 1,38%; у осталим комунама у границама источне Србије овај проценат износи 1,6

—5,81. Највећи проценат пољопривредног земљишта под виноградима имају насеља у комунама Ниш (12,88%), Неготин (8,23%) и Бићевац (7,37%); али у условима комуналног система површина под виноградима је знатна и у многим другим комунама. У В. Градишту и још петнаест комуна површине под рибњацима, трстицима и барама крећу се између 0,00—2,69% од укупног фонда пољопривредног земљишта.

Значајно је истаћи да комуне у источној Србији имају доста различите типове начина искоришћавања пољопривредног земљишта не само на приватном него и на друштвеном сектору. Сви ови типови најчешће одговарају тренутној аграрној политици комуне на чијој се територији налазе, подруштвљавању рада, производње и средстава и, на друштвеном сектору, обично су усмерени ка крупној високопродуктивној и економичној производњи. Последњих година њихово формирање потпомогнуто је и погодностима створеним привредном и друштвеном реформом, које стварају нове друштвено-економске односе и друге услове за њихово усавршавање. Али без обзира на то, ма колико постојећи типови одговарали садашњем степену развоја друштвено-економских односа појединих комуна, треба у догледно време очекивати смањивање њиховог броја и формирање јединствених за шира подручја.

Наиме, на нивоу комуна без обзира на сектор власништва у источној Србији се данас издваја већи број типова начина искоришћавања фонда пољопривредног земљишта. Њихово издвајање засновано је како на процентуалној заступљености појединих категорија земљишта, тако и на тренутним сложеним друштвено-економским приликама. У комуни Књажевац, на пример, према процентуалној заступљености појединих категорија начин искоришћавања фонда пољопривредног земљишта изгледа овако: оранице и баште — пашњаци — ливаде — виногради — воћњаци. Комуне Ђуприја и Кучево имају заједнички тип начина искоришћавања фонда пољопривредног земљишта: оранице и баште — ливаде — пашњаци — воћњаци — виногради — трстици и баре. У већини комуна преовлађују ови типови начина искоришћавања: оранице и баште — пашњаци — ливаде — воћњаци — виногради — трстици и баре; оранице и баште — пашњаци — виногради — ливаде — воћњаци; оранице и баште — ливаде — пашњаци — виногради — воћњаци — трстици и баре; оранице и баште — ливаде — воћњаци — виногради — пашњаци — трстици и баре и др.

Исто тако, треба напоменути да је у систему коришћења целокупног фонда земљишта источне Србије, кога карактерише висок проценат под пољопривредним површинама, заступљеност неплодног земљишта знатна у многим комунама. Само у Подунављу, Поморављу и Тимочком басену под њима се налази 6,0% од укупног фонда земљишта. Иза другог светског рата оно се у многим насељима из године у годину стално увећава засипањем плодног земљишта хемијским отпацима из флотације Борског рудника. Повећање неплодног земљишта је нарочито знатно у насељима Брусник, Браћевац, Тамнич, Рогљево,

Ковилово и Рајац. Узрок овоме у многим комунама лежи и у нерешеним водопривредним проблемима. Само у Тимочкој крајини „дштетном дејству воде изложено је око 3000 хектара, а то је 66 одсто приобалних површина. Од ових површина 43 одсто је повремено плавно (готово сваке треће године), 17 одсто стално забарено, 6 одсто затрпано старим насипима и око 150 хектара нападнуто ерозијом I степена” (2). У плану је да се у догледно време реши проблем затањености воде на подручју где се простиру погони Рударско-топионичарског басена Бор. Стручњаци Технолошког одељења Института за бакар већ су урадили пројекат постројења за пречишћавање отпадних вода.

Преко 87% (87,3%) од укупног фонда пољопривредног земљишта источне Србије власништво је индивидуалних газдинстава. У Поморављу, Подунављу и Тимочком басену у укупном фонду земљишта друштвени сектор учествује са 14,2%, индивидуална газдинства у кооперацији са 4,1% и газдинства индивидуалних произвођача ван кооперације са 81,7%. Само у Тимочкој крајини од 1958—1964. године ограничена површина социјалистичког сектора увећана је на око 12.600 ха (3, 56).

У комунама Зајечар, В. Градиште, Свилајнац, Кладово, Неготин, Параћин, М. Црниће, Пожаревац и Петровац друштвено организована производња у укупној сетви учествује са 25,2—40,6%. У укупној сетви у комунама Жагубица, Жабари, Алексинац, Бела Паланка, Голубац, Бољевац, Бор, Деспотовац, Мајданпек, Бићевац, Ниш, Гуприја, Кучево, Димитровград, Књажевац, Пирот, Ражањ, Сокобања и Сврљиг друштвено организована производња учествује са 2,8—48,0%. Кооперирана површина у укупној површини индивидуалних газдинстава у свим комунама источне Србије креће се између 0,8—40,2%. Процентуално највеће учешће кооперираних површина у укупној површини индивидуалних газдинстава има комуна Гуприја (40,2%); најмање комуна Бољевац (0,8%).

ДОСАДАШЊИ НАЧИНИ ИСКОРИШЋАВАЊА ОРАНИЦА И ДАНАШЊА СТРУКТУРА СЕТВЕНИХ ПОВРШИНА

Још у феудалном периоду, с обзиром на повољне природне услове које источна Србија пружа за земљорадњу, у њој је највећи проценат обрадиве земље коришћен за ратарске културе. Међутим, и пре тога до XIX века, пре укидања турског аграрног економског поретка, источна Србија је узета у целини, по обради земље и приносима од ратарских култура, била заостала због тешког социјалног положаја произвођача (4, 268). Сељачка газдинства су била тако потлачена да су била приморана „напуштати своје куће и занемаривати земљорадњу, јер им јаничари, кад год хоће, опљачкају све што имају” (5, 75). Иза доношења Булканског хатишерифа газдинства у Доњем Понишављу су чак поред законског данка и десетка плаћали и разне друге данке и намете (6, 317). До Пасманџијина времена сељаци из Крајине давали су од ратарских производа десетак од жита које се жа-

ње, по 5 пара на 1000 главица купуса, храну за башкнеза, пандуре, кметове, бега и његове Турке (7, XI). 1831. год. десечарски приход у Поречкој мукади износио је 56.500 ока кукуруза, 1150 ока јечма и 4.060 ока пшенице (8, 44). Адакалски паша на име десетка из ратарства узимао је 1832/33. год. од газдинстава из Крајине и Кључа стрних жита 83.300 ока и кукуруза 15.000 ока (9, 120).

У XIX веку, пре националног и социјалног ослобођења, структура искоришћавања фонда земљишта била је различита у појединим крајевима источне Србије у зависности од заведеног облика феудалног аграрног система, њиховог пограничног положаја и уопште развијене трговине биљним производима, што је пак са своје стране утицало на неједнаку заступљеност појединих култура на ораницама. Тако у периоду пред национално и социјално ослобођење сељачка газдинства у Црној Речи расположиви фонд ораница претежно су користила за производњу пшенице и крупника; Бањи, Сврљигу и околини Књажевца за пшеницу, јечам и крупник; Крајини и Кључу за пшеницу и кукуруз; Пожаревачком Поморављу за пшеницу, јечам и кукуруз; Раваници за кукуруз и пшеницу; Понишављу за жито, поврће и пиринач. Према томе, структура искоришћавања сетвених површина у потпуности је одговарала различитим облицима феудално-економског поретка турских пашалука у чијим се границама налазила источна Србија, производној способности и аграрној заинтересованости суседних крајева.

По производњи екстрактивних култура на првом месту су се налазили северозападни делови источне Србије. То се донекле може видети и из извода десечарског прихода за 1833. годину. По тим подацима десечарски спахијски приходи у њима су износили од пшенице 235.485 ока, јечма 84.079 ока, ражи 11.973 оке, зоби и крупника 21.503 оке. Те године газдинства из Раванице и Ресаве произвела су и дала на име спахијског десетка од стрних жита 26.667 ока пшенице и 10.842 оке јечма (10, 1026—1027); Крајине и Кључа 70.500 ока пшенице и 12.800 ока јечма; Црне Реке (према турским захтевима) 50.028 ока пшенице, 13.570 ока јечма и 25.112 оке крупника; Гургусовца 44.147 ока пшенице, 29.370 ока јечма, 20.274 оке крупника и 6.840 ока ражи; а из Бање и Сврљига 45.522 оке пшенице, 50.092 оке јечма, 46.834 оке крупника и 14.900 ока ражи (11, 110—112).

Иза доношења извршног Царског фермана 1833. године, са повећавањем густине насељености, јачањем земљорадње и смањивањем природне паше за стоку, структура искоришћавања фонда ораница из основа је измењена; као последица тих фактора, неразвијене трговине стрним житима и распадања породичних задруга све се више сеје кукуруз и с тим у вези су се структура и начин искоришћавања сетвених површина постепено, али стално, у све већој мери мењали. Због недостатка природне паше сељачка газдинства сада почињу да кукуруз користе двојачко: прво, као хлебно жито; и друго, за исхрану стоке. У том погледу запажају се извесне промене тек од средине XIX

века захваљујући развијенијој трговини са екстрактивним културама и млинској индустрији. Додуше, и даље се производио кукуруз у великим количинама, али је била знатна и „производња стрмних жита, и то не само што се добар део народа хранио кукурузним хлебом, већ и из једног чисто економског разлога: што се кукурузом хране и гоје свиње, које су тада постале врло жив артикал” (12, 22).

По броју дана орања под пшеницом Крајински округ је у 1847. год. заузимао треће место у Србији (иза Крагујевачког и Ваљевског), док по броју дана орања на 100.000 становника четврто (иза Књажевачког, Црноречког и Ваљевског). Близу 5% дана орања под јечмом у Србији налазило се у Крајинском округу. Од 421.543 дана орања под кукурузом сејала су сељачка газдинства из појединих округа у источној Србији (39, 5—25): Црноречког — 28.759, Крајинског — 29.549, Књажевачког — 19.384 итд.

Од 1863. до 1876. око Књажевца се највише производио кукуруз, јер се најрадије употребљавао за исхрану, затим зоб, јечам и пшеница. Кукуруз је успевао „тако добро, као да му је тимочка долина права постојбина”. Из Књажевачког округа најбоље пшенично брашно 1866. године износили су „на пијацу Штипљани, Зориновчани, Селачани, Ново-Ханчани, Баличани и Винчани” (12, 311—312).

60-их година XIX века Церибаша била је житница за Кључ; на њој је рађао „сваки усев, а најбоље пшеница, јечам, кукуруз...” Алексиначки округ је тада имао „красних земаља за обрађивање” и у њему пшеница је нарочито добро успевала у Гајеву. 1867. године, када је вршено пописивање обрађевина у Србији, у овом округу је било засејано 48.672 дана орања. Његове веома родне земље налазиле су се „дуж Велике Мораве, од Сталаћа до Гићевца...” (13, 813-814,999).

У другој половини XIX века северозападни део источне Србије спадао је у највише обрађене делове...” (14, 53). Стиг, Пек, Река и Горња Млава били су на гласу „и са краснога жита и кукуруза” (13, 1073). Тада је велики број села производио ратарске културе и искључиво за тржиште, па су, под утицајем трговине, чак друге категорије земљишта преобрађене у оранице (15, 369). У Божевцу је, крајем XIX века, једне јесени доходак од хране износио чак 38 хиљада дуката (16, 1073).

Лош крајем XIX века, периоду развијене робноовчане привреде, највећа житница источне Србије био је Стиг. У родним годинама произведена храна у њему, како су тврдили Стижани, стизала је да се захрани сва Србија. Највећи произвођачи екстрактивних култура била су газдинства из ових места: Петровац на Млави, Барич у Реци, Десине, Раброво, Божевац и Кули у Стигу. Атари последњих насеља од таласа пшенице изгледали су „као вода у непрегледном мору”; али и у осталим насељима пшеница је била врло добра и обилно рађала (13, 1073—1074). Међутим, и поред тога кукуруз је у источној Србији био главна прехранбена ратарска култура: једно што је кукурузно брашно, умешено у проју или укувано у качамак било главна

храна, а друго што су се Власи хранили „овим брашном чак и онда, кад имају могућности пшенично и по јефтинијој цени да купе“ (16, 110).

Крајем XIX века знатном броју сељака у Црној Реци квасни хлеб био је познат само из крчме. 1892. године у Малом Извору и многим другим насељима погача је у обичном животу била ретко виђена ствар. Пред крај XIX века код Румуна у Црноречком округу колачи за славу и поманаме били су „једина дика столу“. Мамаљута била је њихова поглавита храна (17, 162-163).

На почетку XX века Пожаревачки округ по производњи кукуруза налазио се на првом месту у Србији. Раж, јечам и овас су се највише сејали у Нишком округу; док пшеница у Пожаревачком округу. Године 1900. у Пожаревачком округу вредност жетвеног приноса од кукуруза износила је 7,034.987 динара, пшенице 3,272.707 динара, ражи 149.735 динара, јечма 802.671 динар и овса 134.253 динара. Те године сељаци у Пожаревачком округу били су и највећи произвођачи пасуља, купуса, кромпира, белог лука, конопље, лана и шећерне репе (18, 187-193). У годинама пред први светски рат приход у Крајини и другим крајевима такође је највећи од кукуруза, али је био знатан и од осталих ратарских култура. Тако су 1907. године сељачка газдинства у Тимочком округу произвела 321.754 мц кукуруза (у вредности од 2,892.568 динара), 130.603 мц пшенице (1,872.847 динара), 27.556 мц ражи (287.685 динара), 66.458 мц јечма (685.847 динара), 38.948 мц овса (396.491 динар) и осталих ратарских култура у вредности око један милион динара (19, 243-258).

И у Ресави пред први светски рат од усева је највише сејан кукуруз. 1907. године Дубока, Војска, Глоговац, Медвећа, Црквенац, Дубље и Седларе били су познати „због многог кукуруза“. Једна трећина њива у Ресави је тада засејавана стрним житима. Кукуруз се највише сејао „у равницама и на јаким земљама, без прекида за дуги низ година на истим њивама, а по косама и слабијим земљама . . . једне године кукуруз, а друге стрвељ“. У XIX веку Ресавци су сејали и крупник, а у Горњој Ресави хељду и ситну проју. Пшеница је нарочито добро успевала на странама брда у Доњој Ресави (20, 171-172).

1922. године у Бањи се земља обрађивала примитивно и ретко се где могла да види нека модернија земљорадничка справа. Од ратарских култура највише је сејан кукуруз, који је био главна храна становништва. Пшеница се производила у већим количинама више ради продаје; као хлебно жито користила се најчешће у празничним данима (21, 31). Супротно Бањи, Тимок је био у привредном погледу врло напредан. У њему су сељачка газдинства обрађивала земљу на врло рационалан начин и „у целој Тимочкој Крајини понајпре завела место старе дрвене ралице гвоздене плугове, а вршење стоке заменили парним вршалицама“ (22, 441-442).

У првој четвртини XX века највећи произвођачи ратарских култура за тржиште била су газдинства са поседом изнад 10,1 ха: 22% од произведених култура продавала су газдинства са поседом од 10,1-

15,0 ха, док 26-41% газдинстава са поседом изнад 15,1 ха. Газдинства са поседом од 0,1-1,0 ха трошила су 89% произведених производа, са поседом 1,1-2,0 ха око 81%, а са поседом од 2,1-10,0 ха око 79-80%. Газдинства са поседом од 5,1-10,0 ха продавала су 20-21% произведених производа (23, 31-32). Пред први светски рат једно газдинство у Доњој Ресави продавало је по 20-30 мц кукуруза, а било је и таквих која су продавала и по 100-200 мц. Они који нису продавали кукуруз хранили су „њиме свиње, па када их угоје продају их, те тако узму више новаца за све трошкове, па им још и претекне од тога” (20, 172).

Структура искоришћавања ораница на територији Зајечарског округа између два светска рата у % (24)

С р е з	О р а н и ц е				
	Стрна жита и кукуруз	Инду- стријско биље	Повр- тарски усеви	Сточно биље	Угари
1. Бољевачки	89,0	1,2	3,9	5,7	0,2
2. Брзопаланачки	96,4	0,4	2,3	0,9	—
3. Заглавски	94,3	0,5	3,0	1,7	0,5
4. Зајечарски	90,0	0,4	2,1	4,9	2,6
5. Кључки	92,8	0,6	5,4	1,1	0,1
6. Крајински	91,7	0,4	2,4	2,8	2,7
7. Поречки	91,9	0,5	5,1	1,1	1,4
8. Неготински	93,9	1,2	2,7	2,2	—
9. Тимочки	92,3	0,8	3,8	3,0	0,1

Између два светска рата у систему целокупног развоја земљорадње, коју је на поседима извесног броја газдинстава карактерисао уопон, ратарство је имало развитак карактеристичан за ситнопоседничку пољопривреду. У том времену-периоду интензивног уситњавања пољопривредних површина, структура искоришћавања ораница у појединим деловима источне Србије била је различита. У свим деловима највише је било засејано површина под стрним житима и кукурузом. Учешће ових култура у укупној сетви кретало се од 89,0% у околини Бољевца до највише 96,4% у околини Брзе Паланке. Унутар укупне сетве највише индустријског биља било је засејано у Равници (5,0%); најмање у Крајини, околини Зајечара и Брзе Паланке (0,4%). Повртарско биље највише је учествовало у укупној сетви у Кључу са 5,4%, а најмање учешће је имало у Сокобањској котлини са 0,5%. Сточно-кормно биље је заузимало највећи проценат сетвених површина у Доњој Ресави (6,0%), затим у околини Бољевца (5,7%), па у околини Зајечара (4,9%) и Млави (4,9%). Оваква структура искоришћавања ораница одговарала је степену интензитета ратарства у источној Србији између два светска рата, физичко-географским и другим условима који су условљавали ондашњу производњу.

У поређењу са стањем на почетку XX века запажају се иза првог светског рата знатне промене и у структури сетве у оквиру појединих група култура. Промене су најизразитије код стрних жита, чија је површина осетно повећана у скоро свим деловима источне Србије најчешће на штету стално зелених површина. Највеће учешће у овом повећању запажа се код стрних жита намењених производњи хлеба; култура пшенице само у северозападном делу источне Србије је заузимала од 1907. до 1940. за неких 35% већу површину. Изразите промене запажају се такође и код индустријских биљака; сетвена површина под шећерном репом у насељима која су између два светска рата административно гравитирала Буџирији повећана је у времену од 1907. до 1940. за више од шест пута.

Уочи другог светског рата са проширењем сетвених површина на поседима извесног броја газдинстава увећавали су се и просечни приноси најважнијих ратарских култура услед нешто побољшане обраде земље. Просечно повећање приноса по 1 ха према 1907. год. износило је за неке културе у северозападном делу источне Србије 30, 40, па чак и преко 50%. Тако је, на пример, принос овса повећан од 4,9 на 7,5 мц/ха. Највећи просечни приноси пшенице у 1940. години били су у сливу Црнице и достигали око 14,2 мц/ха, што је за 9,1 мц више него у Кључу; кукуруза је у 1940. години добивено у Звижду 8,3 мц/ха према 5,6 мц/ха у Хомољу, 9,0 мц/ха у Сврљигу и Поречу. У поређењу са приносом на почетку XX века највише су увећани приноси шећерне репе у Раваници и Црници, нарочито у околини Параћина, где су уочи другог светског рата били највиши у Србији и износили 290,1 мц/ха (24).

И поред увођења нових култура, савременије обраде земље, повећања стручног и културног нивоа чланова сељачких газдинстава између два светска рата ратарска производња имала је претежно житарски карактер. Ситна и средња газдинства у производњи најчешће су се ограничавала на неколико најважнијих ратарских култура за подмиривање локалних потреба и извоз. Поред структуре засејаних површина, то потврђује и промет ратарских производа на пијацама у појединим привредним центрима (25, 46-47, 71-77). По тим подацима из Неготина се годишње извозило: до 1000 вагона пшенице, 300 вагона брашна, 100 вагона кукуруза и до 200 вагона поврћа; из Зајечара 800 вагона пшенице (шре подизања млинова), 300-400 вагона кукуруза и 27 вагона сточне хране; из Бољевца пасуља до двадесет вагона, пшенице 100-120 вагона, јечма и овса 80-100 вагона; а из Пожаревца 500-2000 вагона пшенице, 50 ражи, 50 јечма, 50 овса и 800 до 5000 вагона кукуруза.

У периоду 1918-1940. године — као што је већ истакнуто — постојале су знатне регионалне разлике у структури искоришћавања фонда ораница; на исте су, углавном, утицали физичко-географски и друштвено-економски чиниоци. 1930. године насеља између Рама и Голуца нарочито су доста сејала кукуруз, јер се боље одржи према кошасти него пшеница; даље према југу пшеница и кукуруз биле су

главне ратарске културе. Подунавље између Прахова и Неготина такође се добрим делом налазило под пшеницом и кукурузом; раван Тимока углавном под кукурузом, а шодови под пшеницом, кукурузом и ливадама (26, 37, 44, 69). Предео око обласне државне железнице у северозападном делу, доњи делови Раванице и Црнице били су познати по производњи шећерне репе и кукуруза; Криви Вир по кромпир, а околина Алексинца по производњи поврћа, дувана и кукуруза (25, 45, 128—129, 135).

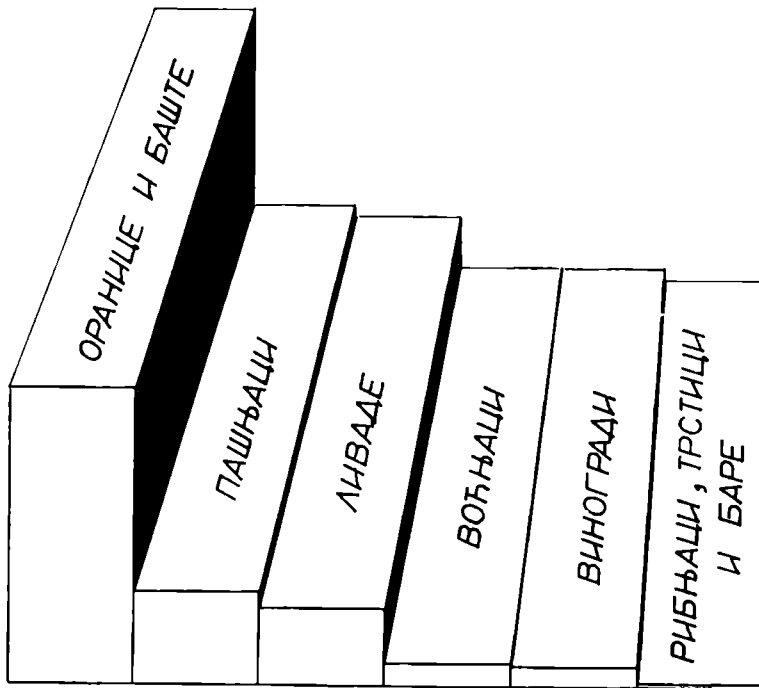
Године 1940. пшеница се највише сејала у Неготинској Крајини, Доњем Понишављу, Млави, Пожаревачком Поморављу, Раму и околини Зајечара; јечам у Доњем Понишављу и Сврљигу; овас у Заглавку, Млави, Сврљигу, Доњем Понишављу и Сокобањи; раж у Заглавку, Доњем Понишављу и Сврљигу; кукуруз у Млави, Доњој Ресави, Пожаревачком Поморављу, Раму, Доњем Понишављу, у околини Жабара, Ражња, Бољевца и Зајечара; кромпир у Поречу, Доњој Ресави, Млави, Пожаревачком Поморављу, Звижду, Доњем Понишављу, Кључу, Заглавку, у околини Ражња и Бољевца; купус у Неготинској Крајини, Црници, Доњем Понишављу, Доњој Ресави, Млави, у околини Пожаревца, Јабуковца и Зајечара; лук у Млави, Доњем Понишављу, околини Бољевца, Зајечара и Пожаревца; паприка у Доњем Понишављу и Пожаревачком Поморављу; пасуљ у Црници, Доњој Ресави, Доњем Понишављу, Млави, околини Ражња и Бољевца; парадајз у Млави и источном делу Доње Мораве; луцерка у околини Зајечара; детелина у Доњој Ресави и Млави; конопља у Доњем Понишављу и околини Бољевца; лан у Млави и Сокобањској котлини; сирак у Раму; ризинус у Раваници; соја у околини Буприје и Алексинца; сточна репа у Пожаревачком Поморављу, а дуван у околини Беле Паланке.

Прво место по засејаној површини шећерне репе заузимао је слив Раванице, преко 40% од укупне засејане површине, на другом месту било је Пожаревачко Поморавље, затим Црница, па насеља која су административно гравитирала Алексинцу и Ражњу. Највећу количину шећерне репе 1940. године од 108.621 мц произвела су газдинства из околине Буприје, 19,8% од укупне производње у Србији. Прво место по производњи сунцокрета заузимала је Неготинска Крајина. Површина на којој су газдинства из овог дела источне Србије сејала ову културу износила је 143 ха, што је чинило 50,52% од укупне засејане површине.

ГЛАВНЕ САДАШЊЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РАТАРСТВА

Иза другог светског рата ратарство у источној Србији, као интегрални део ратарства СР Србије и СФР Југославије, пратило је њихов општи ток развоја. Али ипак интензитет ратарства у већем броју комуна у послератним годинама је заостајао у односу на републику и федерацију. Пре свега, овоме је био узрок низак обим и неповољна

структура послератних улагања. Но, и поред релативног заостајања, овде су у послератним годинама у условима комуналног система ипак постигнути значајни резултати у ратарској производњи (увећани су приноси жита увођењем високородних сората, побољшана је агротехника усева и др.). Од 1956-1963. године укупан обим пољопривредне производње повећан је само у Тимочној крајини „за 1,6 пута, при чему је производња у друштвеном сектору увећана за 4 пута, а индивидуалном за 51%. Интензивнији развој друштвеног сектора довео је до измене у структури производње и јачег утицаја друштвеног сектора на производњу у целини. Учешће друштвеног сектора порасло је у ораничним површинама од 3,8% у 1956. на 6,4% у 1963. години односно у укупној производњи од 7,2% на 15,7%” (27, 2,6).

Ск. 1. — Структура искоришћавања фонда пољопривредног земљишта

У развоју ратарства знатног броја комуна после 1956. године, по интензитету развоја, издвајају се два периода: период великих осцилација до 1960. год. и период перманентног успона од 1961. год. (27, 9). Од 1956. до 1964. год. забележене су нарочито крупне измене

у структури искоришћавања фонда сетвене површине у Тимочкој крајини. Површине под крмним биљем увећане су за око 65%, док под житима смањене за око 2% (3, 45). Период од 1961. године се карактерише и израженим процесом интеграције уопште у пољопривреди, нарочито у периоду 1961-1963. год. Од 77 задруга колико их је било у 1959. години на територији среза Зајечар њихов број је интеграцијом сведен на 38 у 1965. год., а септембра 1969. на 35. У сложеним условима привређивања при управљању привредом непосредно од самих произвођача предности крупнијих пољопривредних организација над ситнијим све више долазе до изражаја, те се уопште у источној Србији последњих година све више осећа активност међу пољопривредним организацијама „у даљем пословном и самоуправном повезивању разним формама интеграције и пословно-техничке сарадње. У том правцу процес интеграције не одвија се само међу задругама, већ он све више захвата произвођаче и прерађиваче”. Тако су у 1968. години ППК Неготин припојене „пољопривредне задруге у Михајловцу и Чубури, чиме се делатност Комбината проширује и на откуп пољопривредних производа и развијање кооперативних односа у пољопривредној производњи са индивидуалним произвођачима” (28, 1-2).

При управљању привредом непосредно од самих произвођача у ратарству и у опште у пољопривреди све више се развија научна и техничка сарадња између задруга и научних институција. Наиме, пољопривредне организације у источној Србији све више користе технолошка и техничка искуства научних институција при обради земље. Тако Завод за пољопривредна истраживања, према подацима Основне привредне коморе у Зајечару, у заједници са задругама у Кладову, Брзој Паланци, Корбову, Кобишници, Радујевцу, Рајцу, Бруснику, Малом Јасеновцу, Рготини, Грлишту, Врбовцу, Сумраковцу, Бољевцу, Бучју и Минићеву ради на унапређењу технологије ратарских култура и др.; ПЗ „Нова бразда” из Зајечара са Заводом за пољопривредна истраживања ради на узгоју нових сората пиварског јечма; Пољопривредна станица у Неготину са задругама у Рајцу, Брзој Паланци, Јабуковцу, Радујевцу, Неготину, Штубику, Д. Милановцу, Рудној Глави, Кладову, Корбову, Подвршки и Кобишници сарађује на производњи семенске пшенице, ђубрењу и др., а задруга у Злоту сарађује са Заводом за кромпир у Гучи на производњи семенског материјала. У плану је да се техничка сарадња још више прошири, јер интегрисане пољопривредне организације још увек нису искористиле све расположиве могућности (28, 6-7).

У унапређењу искоришћавања земљишта и сам Завод за пољопривредна истраживања у Зајечару сарађује са више институција. Тако са Пословним удружењем за производњу, прераду и промет житима из Београда сарађује у производњи семена стрних жита и постављању демонстрационих огледа са домаћим хибридикама кукуруза на поседима индивидуалних произвођача; са Пословним удружењем произвођача вештачких ђубрива „Апрохемија” у Београду ради на

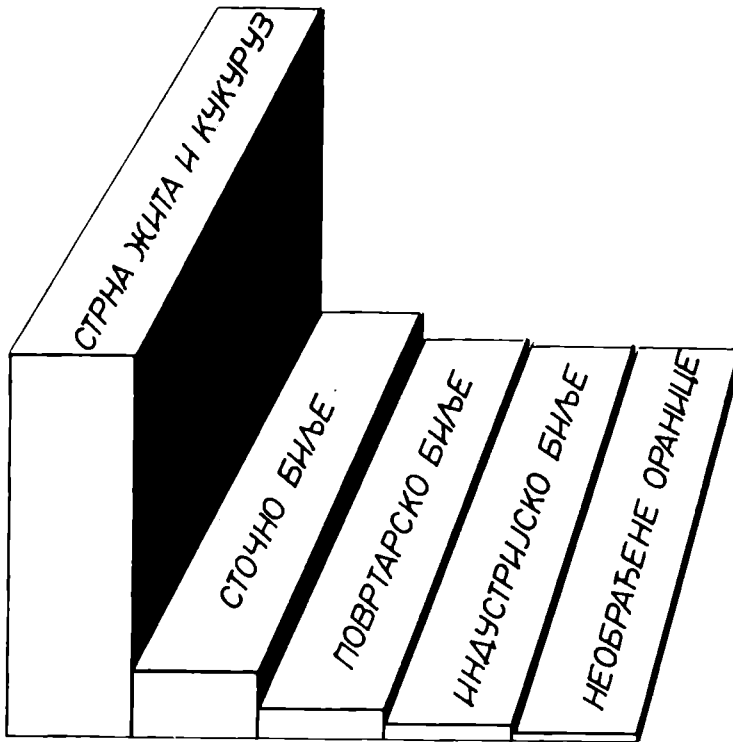
већој потрошњи минералних ђубрива и увођењу уопште савременог технолошког процеса за постизање високих приноса пшенице; са Удружењем за семенарство у Новом Саду сарађује у производњи оригинала семена високоприносних сорти пшенице; са Предузећем „Житопродукт” у Неготину ради на унапређењу производње пшенице и кукуруза; са Предузећем „Уљарица” у Београду разрађује савремену технологију производње сунцокрета и ради на увођењу совјетских високоприносних сорти; са предузећима „Пољотехна” у Неготину, „Пољопрема” и „Троцентар” у Зајечару сарађује у набављању и пласману репродукционог материјала (29, 49—50) итд.

Још у првим годинама увођења комуналног система земљорадничке задруге у источној Србији почеле су интензивно да раде на развијању кооперативних односа са индивидуалним произвођачима. У околини Зајечара већ 1961. године скоро и није било „земљорадничке задруге која не развија било какав облик сарадње ове врсте. За многе од њих кооперације су постале један од основних видова пословне активности” (30, 13). Сада су задруге и Завод за пољопривредна истраживања у Зајечару главни носиоци кооперативних односа и сарадње са газдинствима индивидуалних произвођача у источној Србији, нарочито у Тимочком басену, мада има и појава директне сарадње прерађивачких капацитета са произвођачима сировина. Последњом појавом и интеграцијом донекле се може и објаснити смањење броја коопераната у ратарској производњи са задругама. Тако у Тимочној крајини до 1966. године број наведених коопераната био је у повећању, а од тада је у опадању. 1964. године број домаћинства у кооперацији у ратарској производњи износио је 27.738. У 1968. години број домаћинства у кооперацији кретао се око 28.376 или за 5.213 мање него у 1966. години (31, 2).

Учешће Завода за пољопривредна истраживања у Зајечару у ширењу кооперативних односа углавном се огледа у разради технолошких процеса производње за културе, које индивидуални произвођачи гаје на својим парцелама у кооперацији (32, 52). Тако у „циљу подстицања индивидуалних произвођача да ступају у кооперативне односе Завод је у сарадњи са Удружењем „Хибрид” из Београда расподелио преко земљорадничких задруга семе хибридног кукуруза индивидуалним произвођачима за сетву у пролеће 1964. године. Циљ ове акције поред наведеног био је и оријентација индивидуалних произвођача да за производњу кукуруза у кооперацији користе искључиво хибридно семе, јер оно има већи потенцијал родности па према томе обезбеђује и већу рентабилност производње” (32, 53).

Јача материјално-техничка база за производњу, већа потрошња вештачких ђубрива и шира примена наводњавања такође су једна од значајних карактеристика послератног развитка ратарства и уопште земљорадње. Инжињеринг у сарадњи Завода за пољопривреду у Зајечару са пољопривредним организацијама у обради земље је честа појава. Завод учествује непосредно у набавци семена, технологији, до ради и пласману производње. Само у току 1965. године Завод је на

имањима друштвених пољопривредних организација са 311 ха произвео 1006 тона елите и оригинала разних сорти пшенице. 58,7% од укупне производње по основу инжињеринга чинила је сорта Абонданза. Од семенског материјала узиме ражи и јечма такође се на бази инжињеринга производе само елитне високорodne сорте (29, 40-43).

Ск. 2. — Орaнична површина по начину коришћења

Иза ослобођења 1945. год. сетвена површина у источној Србији, како у односу на предратни вишегодишњи просек, тако и на 1940. год., нешто је повећана на поседима знатног броја газдинстава. Површине под житима учествују са око 44,65% у укупном фонду пољопривредне површине, док индустријско биље са 1,78%, поврће са 3,55% и сточно биље са 7,89%. Према томе, под сетвеним површинама се налази 57,87% од укупног фонда пољопривредног земљишта. Овај однос, с обзиром на различите природне услове, неједнаку густину насељености и интензитет уопште ратарске производње осетно се разликује у појединим комунaма и деловима источне Србије. Од 100 ха пољопривредне површине долази на сетвене површине: у Поморављу — 69,3%, Тимочком басену — 55,3%, Подунављу — 69,3% и

Понишављу у границама комуна Ниш, Бела Паланка, Пирот и Димитровград — 44,4%. У апсолутним износима највише сетвених површина имају газдинства у комуни Неготин (42.062 ха).

Иако у условима комуналног система сетвена површина заузима велики ареал, ипак је она релативно мала у односу на број становника. Данас има 11 комуна у границама источне Србије у којима долази мање од 0,50 ха сетвене површине на једног становника. То су комуне Алексинач (0,49 ха), Бор (0,40 ха), Бићевац (0,48 ха), Буприја (0,47 ха), Деспотовац (0,39 ха), Мајданпек 0,34 ха), Параћин (0,35 ха), Пирот (0,42 ха), Пожаревац (0,43 ха), Жагубица (0,40 ха) и Ниш (0,15 ха). Остале комуне имају више од 0,50 ха (Б. Паланка 0,53 ха, Бољевац 0,69 ха, Димитровград 0,59 ха, Голубац 0,62 ха, Кладово 0,69 ха, Књажевац 0,61 ха, Кучево 0,54 ха, М. Црниће 0,84 ха, Неготин 0,64 ха, Петровац 0,69 ха, Ражањ 0,66 ха, Сокобања 0,58 ха, Свилајнац 0,65 ха, Сврљиг 0,55 ха, В. Градиште 0,78 ха, Зајечар 0,69 ха, Жабари 0,74 ха). У просеку на 1 становника долази 0,51 ха сетвених површина под житима, поврћем, сточним и индустријским биљем.

У послератним годинама планским искоришћавањем фонда ораница и башта увелико је измењена и структура сетвених површина. Тако, на пример, у околини Зајечара у послератним годинама површина под стрним житима и кукурузом је смањена за близу 20%: 1940. године било је под њима 90% сетвених површина, а у 1968. око 71,8%; године 1940. било је око 0,4% сетвених површина засејаних индустријским биљем а 1968. преко 2% (2,03%). Док се површина под житима смањила, дотле је под сточним крмним биљем осетно повећана: године 1940. било је под њима 4,9% сетвених површина од укупног фонда ораница, а 1968. око 21,4%; 1940. године било је 2,1% сетвених површина под повртарским биљем, а 1968. — 2,03%. Према томе, код крмног биља на ораницама, и поред знатног процента укупног фонда земљишта под стално зеленим површинама, забележен је највећи пораст сетвених површина. Овај процес измене структуре засејаних површина у корист сточног биља на ораницама нарочито је одмакнуо у насељима која гравитирају Бољевцу (23,74%), Бићеvcу (18,62%), Буприји (16,35%), Деспотовцу (19,07%), Књажеvcу (15,35%), Петровцу (19,44%), Свилајнцу (23,22%), Жабарима (17,96%) и Жагубици (15,91%), с обзиром да ту постоји развијено сточарство или изузетно повољни природни услови за успевање ових култура. Сем тога, у овим гравитационим подручјима најчешће су формирана и прва велика друштвена имања, мада су она основана и у другим подручјима. Захваљујући савременом агротехничком начину обраде земље на овим угледним пољопривредним добрима и кооперацији социјалистичког сектора са индивидуалним произвођачима окоро искључиво предратни житарски карактер сетвених површина је измењен на поседима знатног броја газдинстава. Међутим, и поред свих тих промена, још увек у условима комуналног система сетвене површине се добрим делом користе за производњу стрних жита и кукуруза. То је између

осталог добрим делом последица расцепканости фонда ораница, ограничених могућности повећања сетвених површина, повољних услова уновчавања кукуруза преко тога стоке и сл.

ПРОИЗВОДЊА РАТАРСКИХ КУЛТУРА

Услед напред наведених и осталих друштвено-економских фактора, као и чињенице да је уска производна основа знатног броја произвођача, сељачка газдинства у источној Србији данас користе 77% од укупне сетвене површине за производњу стрних жита и кукуруза. Овај проценат није исти у свим комунама и износи од 66,49 (Бољевац) до 85,55 (Деспотовац). Газдинства у Поморављу просечно сеју стрна жита и кукуруз на 68,74 — 85,55% сетвене површине, Понишављу 79,21—88,16%, Тимочком басену 66,49—83,04% и Подунављу 72,08 — 80,98%. Апсолутно највише сетвених површина под овим културама имају газдинства у Тимочком басену (151.265 ха). Међутим, у односу на укупан расположиви фонд сетвених површина стрна жита и кукуруз се највише сеју у Понишављу (84,90%).

Индивидуална газдинства у источној Србији незнатно сеју раж, јечам и овас из друштвено-економских разлога; она радије сеју кукуруз и пшеницу. Међутим, и поред тога што је пшеница у структури сетве жита заступљена са 40,58% и на ораницама са 30,88%, још увек не представља главно хлебно жито газдинстава у свим социјално имовинским категоријама и комунама. Још увек је производи изванредан број газдинстава претежно за тржиште. Један од важнијих узрока томе је структура исхране чланова газдинстава у појединим социјално имовинским категоријама и насељима, у којима још увек кукуруз преовлађује као хлебно жито.

До другог светског рата у источној Србији су се гајиле многе сорте пшенице (ранка, бугарка, домаћа црвена и др.); на то су имале утицаја миграције становништва у XIX веку, као и касније друштвено-политичке прилике. Од 1948—1957. године доминирала је румунска црвенка побољшана на станици у Зајечару. Међутим, од тада почињу интензивно да се увозе италијанске сорте пшенице. У шестој години комуналног система тврда пшеница се највише сејала у Кључу, на еродираним површинама у Понишављу и ограницима Кучаја; имало их је 12 варијетета. На ограницима Ртња, Мироча и Суве планине незнатне површине налазе се под крупником. У осталим крајевима углавном су заступљене меке пшенице. Дужина њихове вегетационе периоде износи: за озиме сорте од 247,3—251,0 дана и јаре 113,3—116,3. У Бабушници период од ницања до класања двозрица износи 114,6 дана или просечно за 1,3 дана више него на Мирочу (33, 9—10, 14—15, 25, 42—43).

Иза увођења комуналног система поклања се особита пажња генетичком потенцијалу сората пшенице које се сеју, нарочито у Тимочком басену, где траје дуг период суше за време вегетационог пе-

риода. Само 1965. год. Завод за пољопривреду у Зајечару испитивао је око 40 сората пшенице (25 југословенских и 15 иностраних). Реч је о високоприносним сортама које су у огледима показале да су за Тимочку крајину најподесније раностаоне. Испитивања су показала да ниједна од испитиваних домаћих и страних сорти у 1963. години није била поуздано роднија од стандардне сорте Сан Пасторе (34, 27—42). Огледи у Пироту, Кладову, Нишцу, Неготину и Зајечару показали су да се просечна продуктивност „озимих домаћих популација и селекционисаних сората креће: за озиме меке од 30,5—38,8 мц/ха; меке факултативне у озимој сетви од 30,0—33,3 мц/ха; озиме тврде од 31,6—35,1 мц/ха. Приноси јаре пшенице на три огледна поља крећу се у просеку за три године од 19,0 — 21,5 мц/ха" (33, 89).

У условима комуналног система пројектовање технолошког процеса за производњу пшенице на поседима многих друштвених организација у источној Србији врши Завод за пољопривреду у Зајечару. Сада се сеју углавном оне високородне сорте које су се у огледима и широкој производњи показале најбоље (Безостаја I и др.). 1964/65. године сорта Сан Пасторе сејана је на 80% површине под пшеницом на друштвеном сектору. Међутим, индивидуална газдинства ту и тамо још увек сеју и слабо продуктивне аутохтоне популације (једренка, бела влања и др.). Последња газдинства пшеницу често пута сеју и на земљиштима изнад локалне повољне ораничне надморске висине за ову културу. Само у сливу Тимока 1961. године налазило се око 5.000 ха под пшеницом изнад повољне надморске висине. У припланинским подручјима, на висинама изнад 700 м, сеју се најчешће бела влања, старинска (35, 29) и друге нископриносне сорте.

Према томе, данас се у источној Србији претежно сеју високородне сорте пшенице (на 63,5% сетвених површина). У овом погледу — као што је већ истакнуто — досада је прилично учињено, али је потребно предузети сва расположива средства да ове сорте у што краћем времену буду једине. Ово не само због тога што за њихово успевање постоје повољни физичко-географски услови, него што дају и високе приносе по 1 ха уз примену одговарајућих агротехничких мера при сетви, а и квалитет зрна је добар.

Комуна Ђуприја са 25,3 мц/ха пшенице налазила се у 1968. год. на првом месту у источној Србији. Газдинства у Тимочком басену просечно производе 14,0—22,7 мц/ха пшенице. У осталим деловима источне Србије просечни приноси износе: у Подунављу 11,4—19,6 мц/ха, Поморављу од 14,2—25,3 мц/ха и Понишављу између 9,9—15,7 мц/ха.

Производња пшенице у појединим деловима источне Србије ва-рира из године у годину. 1957. године у срезу Зајечар произведено је око 9.470 вагона ове културе. Идуће 1958. године износила је производња због неповољних природних услова свега 2.400 вагона. У периоду 1945—1964. године највећа производња остварена је у 1959. — 12.230 вагона. Још 1958. године у овом делу источне Србије почеле су да се сеју високородне сорте пшенице на поседима друштвених газ-

динстава. У 1959. години производњом ових сорти почела су да се баве и индивидуална газдинства. Између 1959—1964. године организована производња високородних сорти пшенице између земљорадничких задруга и индивидуалних произвођача у срезу Зајечар износила је 1.600 — 13.800 ха (3, с. 47—51). Захваљујући свему томе производња пшенице у Тимочкој крајини последњих година је у осетном порасту — 1966. године произведено је око 15.229 вагона. Сем тога, тржни вишкови пшенице су увећани од некадашњих 1.500 вагона на око 3.000 вагона (36).

*Структура засејаних површина под стрним житима
и кукурузом у комуни Кладово*

Површина у ха	Усеви на ораницама	
	6916	Пшеница
1438	остале сорте	
226	Раж озима и јара	
9	Јечам	озими
422		јари
425	Овас озими и јари	
6	Остала стрна жита	
1411	Кукуруз	хибридни
4683		остале сорте

У новије време газдинства на територији источне Србије почињу да поклањају већу пажњу и производњи овса и јечма, нарочито у Тимочкој крајини, због бржег развоја индустрије пива и осетног квантитативног и квалитативног повећања фонда товне стоке. Наиме, у знатном броју комуна све се више форсирају високородне сорте јечма и озимог овса, које су продуктивније од јарих сорти (3, 73—74). На првом месту по укупној производњи јечма без обзира на сектор власништва сада су газдинства из комуне Кладово, која су, у односу на 1940. годину, повећала производњу ове културе од 287 на 13.408 мц. На другом месту су газдинства из комуне Неготин, с производњом од 12.292 мц, а затим следе комуне Параћин, са 10.066 мц, и Пожаревац, са 9.916 мц. У осталим комунама ова производња се креће од 261—8.361 мц годишње.

У односу на јечам, производња овса је тренутно нешто већа. 1968. године газдинства из свих социјално имовинских категорија и привредних сектора произвела су око 111.732 мц овса, што је за 71,21% више од ражи и 0,70% од јечма. Исте године само у комуни Неготин је произведено 12.203 мц овса, а то је, у односу на 1940. го-

дину, више 11.841 мц. Раније, нарочито уочи другог светског рата, у границама ове комуне од стрних жита највише се производила пшеница и јечам. У 1940. години структура производње екстрактивних култура у насељима која су административно тавитирала Неготину изгледала је овако: пшеница 71,84%, јечам 12,44%, овас 3,32% и раж 12,40%. Исти је случај и данас, али само са нешто друкчијом структуром производње. Наиме, 1968. године у комуну Неготин је произведено од екстрактивних култура: 277.635 мц пшенице (91,66%), 12.292 мц јечма (4,06%), 12.203 мц овса (4,03%) и 757 мц ражи (0,25%).

Ражи се добива 5,5—14,4 мц/ха. Средњи приноси јечма износе 7,3—25,5 мц/ха, а овса 4,8—13,0 мц/ха.

Производња стрних жита превазилази потребе произвођача. Ово најчешће важи, како за газдинства са поседом од 5,0 ха тако, и још више, за произвођаче са поседом изнад 5,1 ха и друштвени сектор. 1968. године она је на поседима свих газдинстава без обзира на сектор власништва износила 32.171 мц ражи, 110.960 мц јечма, 111.732 мц овса и 3.085.622 мц пшенице. Како у источној Србији, с обзиром на природне и друштвено-економске услове производња екстрактивних култура није свуда иста, то је значајно истаћи да је различит и њихов физички обим производње. Тренутно пшеница се највише производи у комунама Алексинач (201.256 мц), Неготин (277.635 мц) и Зајечар (303.141 мц); раж у комунама Пирот (2344 мц), Књажевац (6.595 мц), Кладово (3645 мц) и Бољевац (2300 мц); јечам у комунама Параћин (10.066 мц), Неготин (12.292 мц), Кладово (13.408 мц); овас у комунама Димитровград (10.459 мц), Књажевац (12.569 мц) и Неготин (12.203 мц). У односу на 1 становника пшеница се највише производи у комунама Кладово (6,98 мц), М. Црниће (5,54 мц), Неготин (4,24 мц), В. Градиште (4,62 мц) и Зајечар (4,41 мц). У осталим комунама ова производња износи од 1,01 мц (Мајданпек) до 3,55 мц (Ражањ). Тако произвођачи из насеља која административно тавитирају Пироту производе око 2,16 мц пшенице по 1 становнику, из околине Књажевца 3,26 мц а Димитровграда 2,42 мц.

Кукуруз представља главну културу на ораницама у источној Србији. Узроци су за ово бројни и разнолики како код газдинстава са поседом до 5,0 ха тако и изнад 5,1 ха. Али један од најважнијих је што он последњих година представља основну крмну базу. Несумњиво, да на то утиче и могућност коришћења кукуруза за сточну и људску исхрану. Из свих тих и осталих друштвено-економских разлога, као и због повољних услова његовог уновчавања преко това стоке, пољопривредна газдинства сеју га данас на близу 50% од укупног фонда сетвених површина или 41,0% фонда ораничних површина. Имајући у виду овај податак, као и чињеницу да је на поседима извесног броја газдинстава поглавито хлебно жито, нарочито код Влаха (40, 205), кукуруз је тренутно у источној Србији не само једна од најважнијих сточних него и значајна прехранбена култура. Када се овоме дода још да се на 38,7% сетвених површина под кукурузом

сеју хибриди и ако се има у виду да просечни принос l од свих сорти у појединим комунама износе од 9,7—31,2 мц/ха, онда се са сигурношћу може рећи да је кукуруз и једна од рентабилнијих култура, да при садашњим откупним ценама од 0,95 динара за 1 кг за хиљаде својих произвођача представља значајан извор новчаног прихода.

И за производњу кукуруза пројектовање технолошког процеса на поседима многих друштвених пољопривредних организација врши Завод за пољопривреду у Зајечару. Најзаступљенији су амерички хибриди Небраска 301 и Висконзин 641 А. Сем њих, најчешће се сеје још ЕН₇, Висконзин 270 или 244 и домаћи хибрид ЗП-348. Последњи хибриди су раностасни и најчешће се сеју на оплављеним земљиштима (29, 34).

У условима комуналног система, уз увећавање примене агротехничких мера при обради, просечни приноси кукуруза су се на поседима знатног броја газдинстава стално увећавали. Највећи просечни приноси од свих сорти остварују се у Поморављу, где је 1968. године произведено 18,0—31,2 мц/ха, а укупна производња износила око 22.111 вагон. У осталим деловима источне Србије просечни приноси се крећу од 9,7 до 27,3 мц/ха. 1968. године они су се у знатном броју комуна налазили изнад просека за уже подручје Србије. Исте године они су у комуни Деспотовац износили 24,9 мц/ха, В. Градиште 27,3 мц/ха, Петровац 22,4 мц/ха итд.

Увећавању просечних приноса у многоме доприносе и различити облици сарадње у кооперацији између комбината, задруга и индивидуалних произвођача, који се из године у годину стално мењају. У циљу проширења ових кооперативних односа и укључивање индивидуалних произвођача у различите облике такмичења за постизање високих приноса нарочито велику пажњу поклањају задруге, које овакве произвођаче чак и награђују. Међу последњим је најпознатији Сима Бурђевић из Горње Ресаве (Бељајка), који је 1969. године произвео 17.745 кг сувог зрна домаћег хибрида СК-1 по хектару и постао један од југословенских рекордера у производњи ове културе. У Тимочкој крајини површине „плод кукурузом у кооперацији износиле су у 1958. и 1959. години у просеку око 3.200 ха. Почев од 1960. године површине под кооперацијом расту — прво на 5300 ха, а затим на 5700 ха, да би се у 1963. години производња проширила на око 6900 ха. При томе се њихово учешће у укупним површинама под кукурузом пење на око 9,3% (3, 51). У овом делу источне Србије још у 1967. години организована су прва такмичења пољопривредника за високе приносе кукуруза. Захваљујући већој употреби вештачких ђубрива по 1 ха, машинској обради земље и наводњавању, поједини произвођачи из Великог Извора и других места су још 1966. и 1967. године остварили и по преко 10.000 кг кукуруза по 1 ха (37).

Вишегодишњи просечни приноси кукуруза у источној Србији нису задовољавајући због аридног климата на знатном пространству, нарочито у Тимочкој крајини, и честих дуготрајних сушних периода (средином и у другој половини лета). Услед тога се стално

указује потреба за наводњавањем сетвених површина под овом културом, нарочито у Тимочком басену. Међутим, и поред тога укупна производња је релативно велика и износи 47.324 вагона. Највећи произвођачи кукуруза су газдинства у Поморављу — 22.111 вагон. То је и разумљиво, ако се узме у обзир физички обим производње, површина на којој се ова култура гаји и чињеница да је знатан проценат сетвених површина засејан високородним сортама. Нешто је друкчија ситуација ако се производња упореди са бројем становника. У Поморављу на 1000 становника производи се 57,8 вагона кукуруза, Понишављу 18,8 вагона, Тимочком басену 28,0 вагона, а у Подунављу 58,1 вагон.

Износ откупа пољопривредних производа у 10 комуна (38)

К о м у н а	Откуп у хиљадама нових динара	
	Укупно	Од тога отпада на стрна жита и кукуруз у %
Бољевац	5720	5,6
Бор	3160	9,2
Кладово	5030	45,2
Књажевац	14520	9,0
Неготин	14680	20,0
Зајечар	16280	18,8
Деспотовац	10490	17,2
Свилајнац	14560	16,0
Сврљиг	5760	6,3
Жагубица	6880	1,3

Из структуре откупа пољопривредних производа види се да су у источној Србији знатни тржни вишкови стрних жита и кукуруза (изузев у комуни Жагубица). Газдинства у преко 30% комуна од укупно продатих пољопривредних производа остварују изнад 10% новчаног дохотка од стрних жита и кукуруза (38, с. 95—97). Има комуна чији произвођачи продајом стрних жита и кукуруза остварују чак и преко 45% новчаног дохотка од пољопривредних производа — као што је то случај у комуни Кладово (45,2%).

Под *индустријским биљем* се налази око 3,0% од укупне засејане површине. Изузев комуна Димитровград, В. Градиште, М. Црниће, Голубац, Параћин и Буприја у којима се под овим биљем налази 5,12—9,57% од укупне засејане површине, у осталим овај се проценат креће од 0,96—3,93. Ако се ови проценти упореде са одговарајућим предратним подацима, јасно се види да су они у послератним годинама знатно повећани. Имајући у виду да су после другог светског рата у производњи индустријских биљака уведене и неке нове културе, произилази да се њиховом гајењу посвећује много већа пажња

него у предратним годинама. То потврђују и бројни одгајивачи сунцокрета и других индустријских култура у различитим деловима источне Србије у којима се до другог светског рата најчешће сејао само лан, конопља или дуван.

Док није основана станица за размножавање биља у Алексинцу сејале су се разне сорте шећерне репе увежене из Чехословачке, Немачке и Холандије, мада за њихово успевање нису постојали најповољнији природни услови (температурне суме и др.). Али откада је основана селекциона станица у Алексинцу (1939. год.), сетвене површине под овим сортама почеле су да се смањују у корист увежених из Бугароке и произведених из домаћег семена, које и у најсушнијим месецима не прекидају вегетацију и обезбеђују висок проценат шећера у репи. Данас се сеје шећерна репа углавном у комунама поред Велике Мораве и њених десних притока (Ресаве и др.). Раније, уочи другог светског рата, под њом се налазило нешто око 1430 ха. Но та површина, услед планског искоришћавања фонда пољопривредног земљишта, знатно је увећана у послератним годинама и при управљању привредом непосредно од самих произвођача. Само на територији комуна Жабари, Пожаревац, Параћин и Буприја сетвена површина под шећерном репом дванаест година после увођења комуналног система је износила близу 3100 ха, а у границама комуна В. Градиште, Петровац, М. Црниће и Свилајнац нешто око 1766 ха. Сетвених површина под шећерном репом има и у многим другим комунама у границама Источне Србије, углавном у комунама Кучево, Голубац, Сокобања, Ражањ, Бићевац, Деспотовац, Неготин, Ниш и Алексинац. У последњој комуни производи се и семе шећерне репе.

Просечни приноси шећерне репе у послератним годинама знатно су увећани. Тако при управљању привредом од самих произвођача у већини комуна производи се шећерне репе више за 35,0—142,2 мц по 1 ха него уочи другог светског рата; или у 1967. години приноси су износили 40,0—344,2 мц/ха према 5,0—202,0 мц/ха у 1940. године (у сливу Раванице једино су износили 419,0 мц/ха). Исто тако увећана је и укупна производња; тако у периоду 1940—1967. год. укупна производња је увећана од 216.093 на 1.511.289 мц. У комуни Деспотовац, на пример, просечни приноси износе 306,9 мц/ха. На подручју комуне В. Градиште од 1940. до 1967. године укупна производња шећерне репе је повећана од 300 на 126.345 мц. У истом периоду просечни приноси увећани су од 60,0 на 269,4 мц/ха.

Комуна Буприја, М. Црниће, Параћин, Пожаревац, Свилајнац, В. Градиште и Жабари производе највише шећерне репе и у њима производња се креће од 119.280 до 340.235 мц годишње. За њима долазе комуне Петровац, Бићевац, Деспотовац и Голубац у којима производња износи од 34.020—90.087 мц годишње. У комунама Кучево, Неготин, Ниш, Ражањ, Сокобања и Зајечар производња је нешто мања. 1967. године она је у овим комунама износила од 500 до 25.230 мц.

И производњи сунцокрета поклања се знатна пажња. Прво место по укупној сетвеној површини заузимају произвођачи из комуне Неготин (971 ха), који су, у односу на 1940. годину, увећали производњу ове културе од 2235 на 11.814 мц. Произвођачи из комуна Зајечар, Депотовац и Сврљиг у условима комуналног система само између 1955. и 1967. године увећали су сетвену површину под сунцокретом за 398 ха: од 698 ха у 1955. на 1096 ха у 1967. Последње године у свим комунама источне Србије налазило се близу 6,5 хиљада хектара ораница засејано сунцокретом. Раније, уочи другог светског рата, у атарима њихових насеља производња је износила 2521 мц. У 1955. години производња је повећана на близу 40.000 мц, а 1967. године на 84.696 мц.

*Структура засејане површине под индустријским биљем
у комуни В. Градиште*

Биље	Површина у ха
Конопља	141
Шећерна репа	318
Сунцокрет	620
Сирак	350
Остало индустријско биље	33
<hr/>	
Индустријско биље укупно	1462

Памук заузима релативно малу сетвену површину: једно ради ограниченог простора на коме се може производити, а друго што је уведен као култура тек у новије доба. Наиме, изузев села Браћевца у коме је за време другог светског рата сејан као баштенска култура, у осталим насељима ова култура је до ослобођења 1945. године била скоро непозната. Међутим, откако су у условима административног управљања привредом извршени успешни огледи са памуком, сетвена површина под њим је почела да се увећава; сем тога, отада и месне власти су почеле да стимулишу сетву. Само од 1950—1953. год. индекс сетвене површине под памуком порастао је са 100 на 169.

Највећу сетвену површину под памуком имају газдинства у комуни Неготин. 1969. године у свим комунама источне Србије он се сејао на 134 ха и просечно је произведено 8,7 мц/ха. Од тога на комуни Зајечар отпада 7% и Неготин 92%, а остатак од 1% на комуни Кладово.

Производи се и остало индустријско биље, које иначе успева у ужој Србији. Северно од Понишавља дуван се сеје и највише производи у комунама Алексинац, Књажевац, Ражањ, Сокобања и Бољевац; индустријска паприка у комуни Алексинац, затим у околини Неготина; сирак у комунама Голубац, М. Црниће и В. Градиште; лан у комунама Кладово, М. Црниће и Књажевац; конопља у комунама Петровац, Зајечар, Неготин, Књажевац и Кладово; рицинус и соја у

комунама В. Градиште, Жабари и Пожаревац. Последња култура у Тимочком басену још увек „није наишла на повољан пријем како код друштвених газдинстава тако и код индивидуалних произвођача. До овога је дошло због тога што још није савладана технологија производње...” (3, 48). Просечни приноси од дувана се крећу од 7,8 до 15,2 мц/ха. Последњих година укупна производња се смањује због „великог утрошка радне снаге по 1 ха и постепеног раслојавања сеоског становништва” (3, 48).

У новије доба у источној Србији почели су да се врше огледи за гајење кикирикија и каучконосне биљке — кокасакиза.

До краја XIX века гајењу *крмних биљака* није поклањана никаква пажња. Уколико су га нека газдинства ту и тамо сејала ни издалека није одговарало његовом значају, потребама у плодоређу и надокнађивању сточне хране услед недостатка природне паше иза крчења шума и преобраћања стално зелених површина у оранице. Од почетка XX века је у овом погледу наступио изванредан преокрет. Газдинства из насеља у околини већих привредних центара, преко новооснованих среских расадника и земљорадничких задруга, почињу да набављају семе и сеју детелину и луцерку.

Но и поред истакнутог значаја *крмних биљака* сетвена површина под њима у првој четвртини XX века, а нарочито просечни приноси по 1 ха, у односу на насеља северно од Дунава нису били задовољавајући. Због тога производња *крмних биљака* у источној Србији није задовољавала потребе газдинстава ни количински, а ни квалитативно. Истина, не може се рећи да у погледу увођења *крмних култура* у плодоређ власти иза првог светског рата нису ништа предузимале али је чињеница да је врло мало урађено. Најважнији узроци томе су, несумњиво, одсуство планског искоришћавања расположивог фонда сетвених површина и уска производна основа знатног броја газдинстава. На неколико година пред почетак другог светског рата срески расадници били су повели ширу акцију у овом погледу али су резултати због немачке окупације били незнатни.

Пред други светски рат заступљеност *крмних култура*, с обзиром на целокупну сетвену површину, осетно се разликовала у појединим деловима источне Србије. Тако је у 1940. години од 100 ха ораница било под сточним *крмним биљем* у травитационим подручјима појединих места: Књажевца 1,7%, Сврђига 0,9% и Кучева 2,7%. У погледу њихове заступљености најбоље је било стање у Доњој Ресави (6,0%), а затим у границама данашњих комуна Бољевац (5,7%) и Зајечар (4,9%).

Иза ослобођења 1945. год. проценат сетвене површине под сточним *крмним биљем* знатно је увећан и при управљању привредом непосредно од самих произвођача у појединим комунама износи 4,63 — 23,74. То је и разумљиво, када се узме у обзир целокупна економска политика месних народних власти и произвођача после ослобођења, а нарочито у периоду административног управљања привредом, до 1951. године, када се плански засејавају све сетвене површине на поседима

свих газдинстава без обзира на сектор власништва. Међутим, при том треба посебно још истаћи да у послератним годинама повећање производње крмних биљака није вршено само проширивањем сетвених површина него и повећавањем просечних приноса, што је, иначе, једна од основних карактеристика уопште ратарства у источној Србији. Само у околини Зајечара индекс просечног приноса луцерке по 1 ха иза увођења комуналног система износи 463. Од 1957—1959 год. производња луцеркиног сена у Тимочком басену је повећана чак од 2.730 на 3.920 вагона, а црвене детелине од 1.650 на око 1.850 вагона. Међутим, при томе треба истаћи да је у овом делу источне Србије после 1959. год. производња луцерке опадала до 1963. год., када је почела поново да расте, достигавши производњу од око 3.200 вагона (3, 49).

Процент сетвене површине под сточним крмним биљем у Поморављу износи 9,62—23,22, у Подунављу 7,62—19,44, Тимочком басену 9,6—23,74 и Понишављу 4,63—8,40. Луцерка заузима 55,4% од укупне сетвене површине под крмним биљем. Иза ње долази детелина са 33,7%. Према томе, луцерка је најважнија крмна култура. Просечни приноси луцерке износе 27,4—65,9 мц/ха, а од детелине 26,5—65,2 мц/ха.

Производња *повртарског биља* у знатном броју насеља не задовољава потребе потрошача. Тржни вишкови по комунама најчешће се остварују једино у производњи кромпира, пасуља, бостана, паприке, купуса и црног лука. До увођења комуналног система производњом овог биља углавном су се бавила газдинства индивидуалних произвођача. Међутим, од тада да би се производња повртарског биља уопште увећала и снабдевање потрошача побољшало, предузет је читав низ мера да се овом ратарском граном интензивније баве и друштвена газдинства, нарочито у Тимочком басену. У истом циљу је и сам Завод за пољопривреду из Зајечара путем инжењеринга оспособио известан број земљорадничких задруга за производњу повртарског биља (33 Рготина и др.). Досада постигнути резултати путем инжењеринга на задружним имањима су задовољавајући како у приносима по 1 ха, тако и у рентабилности (29, 47).

Прво место по коришћењу ораница за производњу поврћа заузима комуна Алексинац, преко 9,5% од укупне засејане површине, на другом је комуна Мајданпек (9,06%), затим Бољевац (8,66%), па Ниш (8,63%), Жагубица (7,50%) и Димитровград (7,42%). Апсолутно највећу сетвену површину под поврћем такође имају газдинства из комуне Алексинац — 3.280 ха. Прво место по производњи заузима кромпир. Површина на којој газдинства из источне Србије сеју ову културу износи око 22,4 хиљаде хектара, што чини преко 60% од укупне сетвене површине под поврћем.

Просечни приноси кромпира износе 18,8—146,5 мц/ха. Просек износи: у Поморављу 78,4—146,5 мц/ха, Подунављу 21,1—123,0 мц/ха, Тимочком басену 23,7—1139 мц/ха и Понишављу 18,8—101,3 мц/ха. Последњих година многа газдинства за сетву користе квалитетно семе

„Ургенте” набављено у Гучи. У Тимочком басену постоји и организована семенска производња кромпира на задружном фонду земљишта (33 Злот).

*Повртарско биље на ораницама и баштама
у комуни Зајечар*

Биље	Површина у ха
Кромпир (рани и касни)	802
Мрква	14
Лук црни (капула)	243
Лук бели (чешњак)	145
Пасуљ (грах) за зрно и махуну	101
Грашак за зрно и махуну	37
Лећа (сочиво)	14
Купус и кељ	267
Парадајз (рајчица)	148
Паприка зелена	181
Диње и лубенице	185
Остало поврће	86
Повртарско биље укупно	2223
Од тога: рани кромпир	138

Лука црног се производи 13,2—70,1 мц/ха. Средњи приноси пасуља износе 6,3—27,0 мц/ха, купуса 39,1—333,2 мц/ха итд.

ПОСЕБНЕ КУЛТУРЕ

3,7% од укупне пољопривредне површине у источној Србији отпада на винограде, а од укупне површине под виноградима у СР Србији на источну Србију долази 31,6%. Према томе, она је виноградарски крај у Републици. Њена виногорја углавном су у сливу Тимока, Сићеву и његовој околини, појасу који се протеже с десне стране Велике Мораве и Подунављу. Најпространија виноградарска подручја налазе се на територији комуна: Неготин, Књажевац, Зајечар, Кладово, Бићевац, Алексинац, Параћин, Свилајнац, Жабари, Пожаревац, Буприја, Голубац, Ражањ, В. Градиште, Ниш и Петровац.

Још у предфеудално доба у појединим деловима источне Србије гајена је винова лоза (6, 298). И каоније у феудално доба виноградарство је било релативно доста заступљено. Иза увођења турског феудалног система у појединим крајевима извесних година производња вина је била тако „баснословна да су људи морали копати руке у земљи да га џместе, немајући довољно судова... за њега” (5, 75). Из Ниша су тада вина извозена у Софију. У XVI веку на путу од Софије до Цариграда срео је Ханс Дершвам „11 кола са вином, које су Бугари кутили и носили воловским колима из Ниша у Софију, у

дугачким бурадима, каквих је било у Тирољу” (41, 94). Између 1553 — 1555. год. виноградари у Понишављу плаћали су као отомански поданици „десетак”. Сваки десети чабар вина морали су претворити у новац и дати спахији. Произведена вина била су сва црна и у лето доста кисела (41,64). Услед заведеног феудалног система виногради су били „умногоме запостављени. Због глачења српског сеоског становништва нису се могли правилно обрађивати. Само су једном обрађивани и више ништа није рађено у њима. Но и такви они су са сточарством чинили основни вид пољопривредне производње доносећи сеоском становништву основне новчане дохотке” (42, 28—29).

У околини Неготина и Буприје називи потеса, пивнице, начин резања лозе, агротехника и вештина справљања вина указују да се винова лоза такође одавно одомаћила (43, 11). То потврђује и повеља коју је кнез Лазар даровао манастиру Раваници где стоји: „винограде насадих и друге купих у Црепа и Југа...” (44, 160). И касније многа места у Поморављу, Тимочком басену и Подунављу била су позната по виноградарству. Ражањ је у XVII веку имао винограде изван тврђаве. Евлија Челебија спомиње како се на јужној страни утврде Параћина налазе виногради (45, 72—73). С десне стране Мораве нарочито је Сокобања имала доста винограда и башта (46, 107).

У турским документима с краја XVII и почетком XVIII века наводи се како су „Турци и Бугари, видински грађани закупљивали мале парцеле од мулкових земљишта у селима и градовима, које су засађивали лозом, баштама и воћњацима. То су имања била рентабилна, то јест јављала су се као капитал који доноси профит” (47, 59). Најпрег посебно истиче како је у Крајини на првом месту била винова лоза (48, 86). Према добивеним обавештењима од појединих кнезова, а нарочито од Данила Алексијевића, Клерфе је чак 1790. године утврдио да седмина прихода из Крајине и Кључа, кад година добро роди, потиче од винове лозе. У Крајини тога доба, која се састојала из сто махом великих, насељених и богатих села, приход је износио до 10 гроша по дулуму — просечно 10.000 форината (рачунајући по 5,6 до 10 гроша по дулуму). Из одговора Дворског ратног већа (од 1. фебруара 1791.) на молбу сеоских кнезова да им се смањи контрибуција види се да је вино продавано војсци (49, 199, 238 — 239,247). У XVIII веку виноградарством се бавио и Блатски манастир (50, 88).

У првој четвртини XIX века, после прокламовања Булканског хатишерифа, виноградари из Понишавља плаћали су на име дажбине на сваку оку вина од кога је већ узет десетак по 7 пара или 4 паре (51).

Све до присаједињења Србији Тимочани су се бавили „од земљорадње нарочито виноградарством” (52, 71). Још 1785. године крајински кнез Илија Карапанча имао је виноград на Братујевцу (53, 149). Виногради манастира Букова налазили су се тада на брду Братовници

и поред самог манастирског здања. И у једном и у другом винограду 1817. године било је засађено преко 20 хиљада чокота винове лозе (53, 158).

До Пасмандијина времена људи у Крајини су давали „тулумине на 1000 чокота по 20 пара“ (102, 91). Пред први устанак виноградарски из Поморавља и Подунавља плаћали су опахијама десетак од вина (4, 312).

У доба првог устанка виноградарство је било нарочито заступљено у околини Неготина и Ресави (55, 9). Из „Тевтера од винарића најје ресавске“ види се да су у 1811. години највише гајила лозу газдинства у следећим насељима: Грабовцу, Војсци, Плажанима, Војнику, Свилајнцу, Рајкинцу, Дубокој, Роћевцу, Дражимировцу и Седларима (56, 172—173). 1813. године поречки војвода Јован Стефановић у „тефтер кућевни“ указао је следеће издатке за вино: Павлу Срејићу из Бољетина за 100 ока вина по 8 пара, Павлу Станићу за 100 ока, Мити Таслаку за 100 ока од десетка, Паји Терзићу за 52 оке по 8 пара, Динкули за 12 акова по 8 гр и Стојану из Голубиња за 5 акова вина за Воскресеније по 8 п (56, 175—184). И у околини Параћина је виноградарство било веома развијено у доба првог српског устанка (57, 167).

Под кнезом Милошем источна Србија је имала нарочито много винограда у Крајини, Кључу, Тимочком и Сврљишком срезу. Уочи ослобођења видински везир је наплаћивао на дулум од 1000 чокота 95 паре. Десетак од кључа за „без господарне“ винограде у Кључу износио је 7000 ока (11, 111, 121). 1822. године Адакалски паша узимао је „зицирију — таксу за вино, која се ...плаћала по 52 паре по винограду“ (9, 121).

У првој четвртини XIX века виноградарство је с десне стране Доње Мораве низводно од Свилајнца било једино нешто развијеније на мукадским добрима. Разлози су за то били многобројни, али је најважнији би тај што су ова добра издавана под закуп и на истима је, не баш тако ретко, и сам кнез Милош подизао винограде (15, 374). У једном извештају из 20-их година XIX века стоји како се чак и кнежев конак у Пожаревцу снабдевао вином из појединих села која су била у саставу муклада. 14. априла 1825. год., под бр. 469, Димитрије Јосифовић пише у Крагујевац: „По дужности мојој извештавам како сам примио 2.950 ока вина, које је ваша светлост благоволела купити у Кушиљеву код Николе Урошевића...“ (58).

Пред и иза доношења Хатишерифа вино се у источној Србији доста трошило и сваки кафеџија морао га је имати у свако доба. По кућама после супе обавезно се пило вино и понекад бермет. Због тога је и разумљиво што се релативно доста гајила винова лоза (59, 88, 104—105). 1829. године када је Пореч посетио Прус, официр Дубислав Пирх, брда с дунавске обале била су под виноградима и шумом (59, 93). 8. октобра 1831. године капетан Тенке из Пореча пише кнезу Милошу: „Ове године . . . нашао сам до 140 акова вина, од кој 100 акова вина док је лепо време рјешо сам одредјелити на више гди ми

Ваша Свјетлост заповједи" (8, 40). До појаве филоксере у Поречу било је винограда „нарочито у околини Доњег Милановца, на Оцином чардаку, Гребену и Читлуку... Ретко је било кућа које нису имале своје винограде" (60, 36). У западном делу Зајечарске котлине, особито у атару Звездана, виногради „били су густе тако да није било нигде њива, већ све сами виногради" (61, 13). 23. августа 1834. године, када је кнез Милош из Брестовачке бање отишао у Зајечар и ту остао четири дана, „вино се носило чабровима... све живо, и мало и велико, частило се ту и јело и пило..." (62). Значајно је истаћи да је у Зајечару, Звездану и В. Извору имао тада својих винограда и сам кнез Милош. 20. октобра 1836. године он је у готову примио преко исправника Деспота Стефановића у Зајечару за 1107 ока вина 332,4 гроша (10, 961). У Црноречком округу од чиновника винограде су тада имали: Спасоје Марковић, штабс-капетан и председник суда, 3 винограда од 10 мотија; Јеремија Здравковић, подполковник, 4 винограда са 10.000 чокота; Никола Симић, члан суда, 2 винограда величине 4000 чокота; Стојан Симић, канц. попеч. прав., и Станко Симић, писар, 3 винограда са 6000 чокота (63, 447—448).

Још пре доношења извршног Царског Фермана 1833. год. газдинства на мукадском добру у Пожаревцу и околним селима: Бириковцу, Кленовцу и Брежанима произвођила су преко 36 хиљада ока кљука и давала на име мукадских дажбина преко 3600 гроша (10, 872). У том погледу се запажа изванредан већи напредак и на спахиским добрима пред и после доношења Хатишерифа 1830. год. Тада, сем замене натуралне ренте новчаном и веће потрошње виноградаских производа намножавањем становништва, унапређивању виноградарства доприноси и сам кнез Милош подизањем плантажних винограда на коси Сопот, која се пружа између Пожареваца и Млаве. Из протокола спахиских прихода моравске капетаније у пожаревачкој нахији види се како је само насеље Брзоходе производило близу 900 ока кљука годишње. Године 1832. на свим спахиским добрима ове капетаније виноградарска производња износила је 32.463 оке (64).

Иза укидања турског аграрног система 1833. године газдинства у источној Србији производила су „довољну количину вина за унутрашњу потребу" (65, 34) и за ондашње прилике имала релативно велики број чокота винове лозе. 15. децембра 1835. године ткувник Стефан Стојановић пише кнезу Милошу како Димитар Крачун из Цанова Крајинског округа има чак два винограда. У овом округу иза доношења извршног Царског Фермана имале су винограде и 50 фамилија из Острова. Међутим, како се од 20. септембра 1839. године намесништво није сложило да се више „влашки житељи... могу узети... у једну категорију с Турцима, који своје винограде у Крајинској и у Жупи имају", исељени Мијаиловчани су морали своју лозу продати или уступити (63, 111, 155—156).

У срезу Тимочком, окружија Бањског, од 1836. године обновљен је знатан број раније напуштених винограда. Из извештаја Гургусовачког исправничества упућеног Совету 10. децембра 1836. године види

се да су тада постојала „нека поља и брда, која су једног времена сва с виноградима засађени били, пак... је... изнапуштано... Сад... навалио народ... да ове ледине све с виноградима засади”. У Кључу до доношења Хатишерифа винограде „без господара овога... је... паша држао и сабирао...” (63, 106, 442).

30-их година XIX века потрошња вина на поседима произвођача била је знатна. У неродним годинама произвођачи се нису налазили у „неприлици, него се прихвате шљивице”. Крајина је тада производила „вина у изобиљу”. Њена црвена вина била су као француска (66, 34) и имала „добру пробу у Видину и Адакалеу, аустријским варошицама на банатској страни Дунава и у Малој Влашкој” (11, 144).

Још крајем XVIII века извожено је неготинско вино ван Србије. 1787. године био је уговорио А. Рапковић „с два трговца из Неготина да му један испоручи 80.000 ока, други 115 буроа вина у року од десет месеци” (55, 9).. У XIX веку милановачко вино се извозило Дунавом бродовима-винарицама (60, 36). 1813. године ока вина у Поречу је продавана по 8 пара (55, 89). У архивским документима из прве половине XIX века спомиње се жива трговина преко Пореча вином које је било „важан производ за привреду Србије у првим деценијама после другог устанка” (67, 62). Пред доношење Хатишерифа црна крајинска вина била су на особитом гласу (68, 4).

Иза укидања турског аграрног система нарочито су била позната неготинска и књажевачка вина. Последња су извесно време после доношења извршног Царског Фермана била „најбоље српско вино познато под именом тимочко, али га после претече крајинско мајсторијом” (69, 126).

1857. године знатан број газдинстава у Крајинском округу се бавио виноградарством. Из њега су извожена вина у Бугарску. Грожђе са брда Локва и Висока давало је „наилепше вино у Србији”. На њима је тада било преко 600 пространих пивница. Манастир Буково имао је тада „лепа здања са прекрасним... виноградима”. Турци који су живели у Кладову такође су се бавили виноградарством. У атару Кладова налазили су се тада виногради који „дају племенито бело вино” (70, 199—212).

Пре појаве филоксере стари виногради у Млави „заузимали су најповољније положаје, махом присојне стране и брежуљке на којима је растресито земљиште. Та домаћа лоза успевала је... и на лошем земљишту; није захтевала велики рад а доносила је знатан принос” (71, 37). У сливу Раванице, где је у знатној мери још у XIV веку било развијено виноградарство (72, 6), 1867. године под виноградима се налазило 262 ха (73, 139).

Године 1867. Књажевац био „је сав у виноградима”. Винограда је било у књажевачком „округу, 1867, на 25631 мотика” (13, 848—849). У округу крајинском имало је тада око 50.000 мотика винограда, а најбоље вино добијало се од трожба „на брдима: Локви, Високој... Балеју... бадњевачком, братујевачком, смиљевачком, рољевском,

смедовачком, рајачком, тамничком, брусничком, корбовском, малокаменичком, хајдучком, цервинском, церибашком и ловском" (13, 1000).

80-их година XIX века била је читава западна страна Браничевског повијарца и брда од Прахова на Дунаву до Брегова на Тимоку засађена виноградима. Нарочито добра вина су давали виноградима на брдима Локви и Високом у атару села Мокрање (16, 900). У то време на сваки км² у Крајинском округу било је засађено 13,38 ха виновом лозом или за 6,72 више него у Књажевачком. Најраспрострањенија врста лозе је била скадарка; она је била главна лоза крајинских винограда а и осталих винограда у источној Србији (16, 351—353).

До укидања турског аграрног система газдинства из више насеља у околини Алексинца имала су груписане винограде у једном потесу; они су били ограђени. Каоније, по ослобођењу од Турака, виноградима су подељени на подједнаке делове газдинствима. У виноградима су постојале и пивнице (110, 520—521).

Иза 1877. године нагло су увећане површине под виноградима у околини Сићева и то разоравањем ораница и пашњака. (78, 28). 1884. године у насељима која су административно гравитирала ка Нишћу било је винограда на 28.384 мотике. С десне стране Нишаве најбоља вина су се производила у Сићеву, Горњем Матејевцу, Каменици, Кнез Селу, Малчи, Вртишту и продавала су се по 14,20 динара за 1 хектолитар. Вина су се извозила и продавала не само по Србији него и Бугарској. Највише се гајио прокупац и динка (79, 130—131).

Од градских насеља у Понишављу 80-их година XIX века по виноградарству најпознатији био је Пирот. Он је производио око 600.000 ока вина годишње. У његовом административном гравитационом подручју налазило се 1884. године под виноградима 20.313 мотике (79, 242).

На сваки км² у књажевачком округу налазило се 1888. године око 6,66 ха под виноградима. У њему произведено грождје давало је „вино, које се у свему може такмичити са крајинским" (16, 353—383).

Насеља која су административно гравитирала Зајечару имала су 1893. године под виноградима 4492 ха (4,65% од целокупне површине). Тако велику површину засађену виноградима имао је само нишки срез у Србији. Са ње се производило око 4,5 милиона литара вина. Сврљишки и заглавски срез имали су тада под виноградима 3.414 ха (2,4% од целокупне њихове површине). Количина вина, коју су виноградари из ова два среза производили, износила је 45.282 „товара" (80, 188).

Из Крајине вино је продавано Хомољцима по цени један дукат за чабар и преношено у фуђијама (овчијим кожама). 1882. године на Међународној изложби у Бордоу и светској изложби у Анверсу 1885. године оно је добило награде за арому, квалитетан танин и лепу боју. У крајинским виноградима биле су тада најважније сорте грождја скадарка и прокупац (43, 11).

Пред појавом филоксере Неготин је био „најпознатија варош у Србији за извоз вина". Вино се из њега продавало тада не само у

Србији већ се и извозило за Румунију, Бугарску, Француску и Швајцарску (16, 900). 1886. године из пристаништа у Радујевцу извезено је норвешким бродом „600 тона црног крајинског вина „балуца“ за Француску. Касније су се као купци појавили Немци, Аустријанци, Мађари, Румуни и Руси, а Неготин је све до 1911. године био седиште аустроугарског конзула“ (43, 11).

Значајно је истаћи да се интерес иностраних трговаца за вино из овог дела земље увећао после уништења француских, немачких, италијанских, мађарских и аустријских винограда (81). Међутим, убрзо су од филоксере страдала и виноградња источне Србије. Наиме, за „кратко време многи виногради са старом, домаћом лозом, посушили су се и пропали“ (82). 1897. године само у Крајини било је 7581,03 ха „заражених“ или „пропалих“ винограда. Према томе, од укупне површине под виноградима, која је у овом делу источне Србије пре филоксерине заразе износила 8584,94 ха, заражено је било 88,3%, а здравство 11,7%.

Појава филоксере имала је двоструке штете за становништво у виноградарским крајевима источне Србије: прво, што је уништила винову лозу, и, друго, што је створила кризу. 1895. године Стеван Францман на збору Крајинске виноградарске задруге истакао је да је код виноградара овог округа због филоксере била „наступила несносна криза и јака оскудица... какве ни у једном крају... отаџбине нема“, јер су били „лишени једног продукта, једног производа који је не само... давао сока за егзистенцију и живот, већ што више и приметно улазио у организам... државе као једна од најјачих и најснажнијих артерија прихода и дохотка њених“. И даље истакао је како су се виногради од филоксере осушили и „да им се ни места не зна где су некада... били“ (81). Исти је случај био и у околини Сићева, где се после ослобођења од Турака винова лоза била „почела гајити на већим површинама потискујући житарице, јер се показала рентабилнијом у сваком погледу“ (83, 44).

Иза уништења старих винограда власти су предузеле одговарајуће мере за обнову виноградарства. Наиме, осамдесете године прошлог века биле су године сушења старих засада, а деведесете су биле године испитивања и изналажења најбољих начина за подизање нових објекта (81). Од чувене фирме Бесана Сина у Марсељу и аустроугарске власти су набавиле знатну количину резница, које су послужиле као матице за добијање лозе чистих варијетета (84, 13—14).

Оснивањем у Букову код Неготина винодељско-воћарске школе, којој је као саставни део крајем XIX века придодата и крајинска расадница, власти су поставиле солидну основу за одржавање, обнављање и унапређивање виноградарства не само у источној Србији него и у другим крајевима (85, 13—14). По извештају Управе школе за винодеље и воћарство у њеном расаднику је 1897. године било произведено 847.286 резница (Рипарија Соважа и др.), а у Крајинском округу подигнуто винограда америчком лозом 393,82 ха (84, 4—74). Захваљујући раду ове школе и осталим предузетим мерама у току 1898. и 1899.

године филоксера је службено констатована само ту и тамо у источној Србији. Из извештаја руковооца нишког лозног расадника види се да је заразе било у Књажевцу и још неким општинама (86, 3—4).

Према подацима из 1900. године произведено је вина у Крајинском округу 13.337,20 хл, Пожаревачком 5.364,55 хл а Тимочком 22.127,17 хл. Највећи произвођач црног вина био је Тимочки округ: око 16.773,18 хл. Водећу улогу у производњи белог вина такође су имали виногради у Тимоку. 1900. године у овом округу није родило 3.382,93 ха винограда. Од 100 ха уопште није родило винограда: „добрих“ 1,69, од „домаће лозе“ 11,62, „младих“ на америчкој подлози 38,78 и „оштећених“ 90,84. Цена 1 литра произведеног вина по ценовнику за 1900. годину износила је 0,43 дин. (18, 196—197).

Крајински округ се са 3.765,08 ха налазио почетком ХХ века на другом месту по засађеној лози у Србији (иза Врања). Просечна вредност 1 ха под виномом лозом у источној Србији износила је тада 489—1297 дин. (19, 241—267). Између 14—23% најчешће су били млади виногради домаће лозе и на америчкој подлози. То се може најбоље видети на примеру Тимочког округа, где је било преко 2,5 хиљаде хектара под виноградима; на 1 км² просечно је долазило 1,8 ха винове лозе. Од 2.646,22 ха, колико је било под виноградима, 382,98 ха чинили су „млади“ виногради, 597,78 ха „добри“ и 1.656, 46 ха „оштећени“; према томе, у овом округу било је 14,4% младих винограда. У Крајинском округу овај проценат износио је преко 22 (19, 241, 267).

Виноградарско-воћарска школа у Букову имала је у 1907. години 29,78 ха под расадницима америчке лозе, виноградима и прописитима. Исте године у Тимочком округу било је 4 расадника. У Крајинском округу постојала су три средња и један државни расадник (19, 282—287).

Све до почетка ХХ века у Сићевачкој клисури је потрајао застој у развоју виноградарства. Међутим, отада „се приступило гајењу винове лозе на америчанској подлози. У обнови виноградарства видну улогу одиграла је тадања Сићевачка земљорадничка задруга, основана 1905. године. Њеном иницијативом виноградарске површине су знатно увећане не само у Сићеву, већ и у суседним селима.“ (83,45).

У 1908. години на унапређивању виноградарства радили су деспотовачки, алексиначки, сврљишки, рамски, параћински, ресавски, бањски, голубачки, пожаревачки, тимочки, заглавски, кључки, звишки, млавски, бољевачки, зајечарски, поречки, нишавски, нишки, комољски, ражањски, белопапаначки и моравски лозни и воћни расадници. Виноградарско-воћарска школа у Букову, која је основана крајем ХИХ века, бавила се практичним и теоријским образовањем својих питомаца, производњом и умножавањем америчке лозе и калемљењем воћа. У 1907. и 1908. години у Зајечару је постојала и пољопривредна станица основана 1906. године (19, 282—287).

На почетку ХХ века знатан број виноградара у Крајини је приступио „саћењу америчких хибрида пренетих из Француске, који су се могли садити и неговати као ... стара лоза са несмањеним прино-

сом. То је учинило да су виноградари у Крајини врло брзо прихватили сађење и гајење разних хибрида . . ." (82).

После појаве филоксере најважнији центар за извоз вина поново је Неготин. Из њега су се већ 1908. године извозила у Француску вина из Рајца, Рогљева и Кладова (87, 13). Исте године на панађурима у Крајинском округу продато је 43.331 кг вина. У Тимочком округу на панађурима било је продато 24.590 кг вина (19, 560).

Уочи првог светског рата Крајина се налазила по производњи вина међу првим у Србији. У том погледу иопред ње било је једино Смедеревоко Подунавље. Неготинци су са 1 ха добрих винограда производили и преко 13 хл вина. Највеће количине вина по 1 ха у средњем и јужном делу источне Србије добијали су сељаци из околине Књажевца — 14,84 хл. У већем броју места источне Србије производња вина по 1 ха младих винограда кретала се између 2,67—2,78 хл (19, 269).

И после 1918. године Крајина је „била богата лозом“. Већина њених становника и у неким насељима у Кључу, нарочито у Рајцу, Рогљеву и Смедовцу, бавила се тада виноградарством (76, 123—124). У то време цео крај између Рама и Голупца такође је био већим делом под виновом лозом (26, 37—74). Најслабије било је развијено виноградарство у Хомољу. Овде су још у првој половини XIX века „чињени . . . покушаји и у Лазници је постојао у то доба један виноград, али је грожђе ретко кад сазревало. Почетком XX века покушало се са сађењем винограда на јужној страни хомољске котлине на калцитном земљишту Бељаничких страна; али су ове стране слабије изложене инсолацији и услед кратког лета и доста велике надморске висине грожђе је тешко сазревало“. Међутим, и поред тога до 1939. године у Хомољу било је подигнуто 11 ха винограда (88, 64).

Површина под родним виноградима у насељима која су административно гравитирала Књажевицу, Зајечару, Доњем Милановцу и Кладову 1940. год. (24)

Центар	П о в р ш и н а			Укупна
	калемљене лозе	некалемљене лозе		
		домаћа	хибриди	
Књажевац	883	—	13	896
Зајечар	1028	—	558	1586
Кладово	239	496	617	1352
Доњи Милановац	2336	95	525	2956

Између два светска рата највећи интерес виноградара да гаје асталске сорте грожђа био је у насељима од Влашког дола до Свилајнца. Пожаревац на Чачкалици и Табанима имао је винограде са 50% асталског и 50% винског грожђа. У Млави највећи виноград имао је тада Стева Радић из Смолинца — 80.000 чокота (25, 44),

Произведено вино у источној Србији заостајало је између два светска рата по свом квалитету за истима у Херцеговини, Далмацији и Словенији. Међутим, вина за извоз у иностранство, по југословенским крајевима, ипак су се највише производила „у Крајини (Источна Србија), Жупи (центар Србије) . . .” (89, 178—179).

Уочи другог светског рата у Тимочком басену постојао је већи број винарских задруга. Најпознатије су биле Књажевачка, Неготинска и Кладовска. Поред ових за већа подручја, постојао је још знатан број мањих задруга за поједина места (90, 15). Исти је случај био у Поморављу, Подунављу и Понишављу. Неке од ових задруга биле су скоро искључиво удружење имућнијих сељачких газдинстава. Такав је случај био са винарском задругом у селу Малчи. Ова задруга „била је удружење 20 богатих сељака. Члан ове задруге могао је постати само онај произвођач који је могао као свој удео да унесе 1000 литара вина, што је већини сиромашнијих сељака било немогуће” (91).

Захваљујући раду појединих винарских задруга повољни природни услови за развој виноградарства у њиховим гравитационим подручјима између два светска рата релативно доста су коришћени. Тако, на пример, стварањем виноградарске задруге и подизањем виноградарског подрума у Књажевцу осетно се повећало коришћење природних услова за гајење винове лозе у Заглавском срезу. У овом месту још 1929. године иницијативом задругара оформљена је виноградарска задруга. Исто тако њиховим радом је сазидан и подрум у коме се 1964. године могло да смести 50 вагона грожђа (92).

До 1929. године у књажевачком виногорју виноградарци су углавном гајили сорту грожђа „пловдина”. По оснивању виноградарске задруге они су ову сорту лозе заменили добрим делом племенитијим сортама („ризлинг”, „афусали” и др.). Другим речима, од „производње вина у задружном подруму, књажевачко виноградарство и винарство добило је сасвим други лик. У прво време вино добијено из задружног подрума налазило је потрошњу само на локалном тржишту у Књажевцу и суседним местима Зајечару, Бору и Сокобањи. Но касније је, због изврсног квалитета, почело да се троши и у другим крајевима земље, а извозило се и у иностранство . . .” (93).

Иза ослобођења 1945. године месне народне власти су вршиле „опорезивање хибридних винограда све до 1948. године, што је знатно утицало да се хибридни виногради напуштају и крче. Међутим, са укидањем оваквог начина опорезивања хибрида многи произвођачи почели су да обнављају напуштене винограде, па чак да подижу и нове под хибридима. Ово је учинило да су и површине винограда под хибридима из године у годину биле веће. Према статистичким подацима о стању виноградарства у Тимочној области у 1951. години, под хибридима се налази 59 од сто целокупне површине винограда” (82).

Значајно је истаћи да је пред укидање административног система управљања привредом велики продор направила хибридна лоза добрим делом због добре конјунктуре вина. Наиме, у овом периоду у откутној и продајној мрежи није постојао довољно „утврђен систем и

организација, већ се, без обзира на порекло, вино откупљивало по цени чак и 10 динара по малигану. Такве појаве утицале су да су произвођачи хибридног грожђа, и поред низа мера локалних власти, сплицали уверење да је хибридно вино конјуктурно и перспективно и да га зато треба и даље производити". Стога је и разумљиво што је још 1951. године донета „Уредба о забрани садње хибридне винове лозе, а 1957. године Закон о вину, којим се забранио промет хибридног вина". Међутим, трговина се „тргла тек 1959. године, када је дошло до хиперпродукције . . . вина . . ." (43, 15).

Преглед производње грожђа и вина у Зајечарском округу 1940. год. (24)

С р е з	П р о и з в о д њ а у к у п н о	
	грожђа мц	вина хл
1. Бољевачки	2.746	1548
2. Брзопаланачки	30.026	15003
3. Заглавски	18.184	8748
4. Зајечарски	1.911	907
5. Кључки	1.354	1141
6. Крајински	—	—
7. Поречки	159.623	113.685
8. Неготински	152	99
9. Тимочки	2.093	975
Свега	216.089	142.106

За брже обнављање и унапређивање виноградарства и осталих пољопривредних грана у Зајечарском округу постојало је 1946. године преко 20 установа. У циљу обнове и унапређивања посебно виноградарства не само у овом Округу већ и суседним виногорјима месне народне власти су тада основале у Неготину и посебан реонски расадник, који је у периоду административног управљања привредом производио велике количине лозних калемова. У овом периоду научним огледима у области винарства и виноградарства на територији источне Србије бавила се Енолошка станица у Неготину (92).

У Рајцу, познатом виноградарском месту у источној Србији, образована је после Другог светског рата прва сељачка радна задруга која се бавила добрим делом и виноградарством. 1947. године она је имала 65 ха своје земље и 50 ха земље држала под закуп. 26 домаћинства ове задруге имала су 25 ха под виновом лозом (94). Задруга је у 1948. години произвела близу четири вагона вина, а у 1949. години пет вагона (95).

Од 689,948.354 чокота винове лозе у НР Србији 1949. године 91,107.494 налазило се у Зајечарској привредној и административној области. Преко 99% свих чокота припадало је индивидуалним сељачким газдинствима, а остатак државним и задружним, који су били ис-

кључиво на америчкој подлози. Највећи број чокота налазио се у Крајини — 49,852.091. На друго место долазило је подручје Зајечара — 13,657.655. По социјално имовинским категоријама на приватном сектору распоред броја чокота у Зајечарској административној и привредној области изгледао је овако: газдинства чланова сељачких радних задруга — 204.669, са поседом до 2,0 ха — 4,880.363, од 2,1—5,0 ха 24,536.764, од 5,1—8,0 ха 22,354.517, од 8,1—10,0 ха 11,441.282, од 10,1—15,0 ха 14,577.752, преко 15,1 ха 11,247.097, домаћинства пољопривредна без властите земље — 4.820 и непољопривредна домаћинства 4,388.987 (96). Газдинства са поседом од 2,1—5,0 ха, дакле, са 24,536.764 чокота стајала су на првом месту.

Број чокота винове лозе на територији
к.о. Ниш у 1949. год. (96)

Сектор власништва	Чокоти и винове лозе		
	укупно	од тога	
		на америчкој подлози	домаћа лоза
Укупно	751.329	722.615	26.442
Друштвени сектор	17.450	17.450	—
Приватни сектор	733.879	705.165	26.442
газдин. члан. сељ. р. задруге	—	—	—
до 2 ха	33.566	33.566	—
2—5	110.800	110.800	—
5—8 ха	36.021	36.021	—
8—10 ха	11.100	11.100	—
10—15 ха	—	—	—
преко 15 ха	26.000	26.000	—
домаћ. пољ. без. вл. зем.	—	—	—
домаћинства непољопривр.	516.392	487.678	26.442

Пред укидање административног система управљања привредом у нишкој привредној и административној области у границама источне Србије највећи број чокота се налазио у околини Ниша, нарочито у Сићеву. Прво место од градских насеља по броју чокота припадало је Пироту — 1,388.475 чокота. Најслабије је било развијено виноградарство у околини Димитровграда, Високу и Видичу. 1949. године у Високу гајењем винове лозе се бавило само неколико „сељачких газдинстава у селу Завоју, Великој Лукањи и Гостуши, а на површини од свега 4 ха ... По причању домаћина, којима припадају поменути

виногради, њихов принос ниуколико не заостаје за приносима винограда у Пиротској котлини. Једина је разлика у томе, што виноградарство . . . захтева већу бригу око одабирања лозе и њеног гајења. Због дупих прилично топлих и доста сушних јесени прожбе врло добро сазри и доброг је квалитета". Међутим, и поред тога виноградарство се до укидања административног система управљања привредом није развило у већој мери углавном због тога што су сељачка газдинства у биљној производњи била оријентисана на „оно што им је неопходно за живот, а не оно што је рентабилније . . ." (97, 97). Слична је ситуација била и у Видличу, где се чак и пред увођење комуналног система виноградарска производња обављала само на 5,5 ха (98, 87).

Иза укидања административног система управљања привредом производњом лозног садног материјала у Тимочком басену бавило се 9 расадника. Касније је већина ових расадника припојена пољопривредним организацијама и углавном престала да се бави производњом садног материјала. 1963. године постојала су само два расадника лозног материјала — у Зајечару и Неготину.

Између 1959. и 1962. године подрум у Књажевцу откупљивао је и прерађивао око 171—264 вагона грозђа годишње. У неготинском подруму прерада грозђа износила је 1959. год. — 32 вагона, 1960. год. — 82 вагона, 1961. год. — 110 вагона и 1962. год. — 177 вагона. Последње године подрум у Рајцу је откупио 82 вагона грозђа, у Радујевцу 76 вагона и Михајловцу 75 вагона. Од 1959—1962. год. подруми у Књажевцу и Неготину откупили су 1990 вагона грозђа од индивидуалних виноградарара. Према томе, иза увођења комуналног система знатан део грозђа се прерађивао у вино по индивидуалним ливницама и извожен на тржишта Словеније и Хрватске. Стога су месне народне власти још 1963. године предузеле потребне мере да се грозђе углавном прерађује у модерним друштвеним подрумима (99, 72—75).

Године 1963. под стоним грозђем у Тимочком басену на социјалистичком сектору налазило се 302 ха. Највећи произвођачи овог грозђа били су ПК Књажевац, ПД „Кључ" (Кладово) и ОЗЗ Михајловац. Први комбинат је извозио грозђе и на инострано тржиште. 1963. године ШК „Дервин" извезао је 80 тона стоног грозђа у Аустрију и Западну Немачку (99, 75).

Од 1963. године подигнут је низ нових плантажних засада винограда у источној Србији, углавном на друштвеном сектору, док на приватном је претежно извршена асанација старих винограда. Пет година касније, 1968., источна Србија је имала око 37,5 хиљада хектара под виноградима, чиме је учествовала са око 31,6% у укупној површини под виноградима у СР Србији. Од свих комуна у источној Србији, једино Ниш има под виноградима преко 10% од укупне пољопривредне површине (12,8%). Три комуне: Ђићевац, Неготин и Жабари имају 6,27%—8,23%. Остале комуне имају под виноградима мање од 4,93% од укупне пољопривредне површине.

Источна Србија има око 260 милиона родних чокота винове лозе (33,17% од укупног броја у СР Србији). На пример, на територији

комуна Зајечар налази се 21,887.000 родних чокота винове лозе. У комуни Неготин их има 40,261.654, а Књажевац 13,323.437. Једна анализа која је извршена за све комуне у источној Србији, показује да се на 1 ха под виноградима просечно налази 6978,9 родних чокота. Највећи број родних чокота по 1 ха има комуна Бићевац (10.665,5); најмање Мајданпек (5.158,7). Остале комуне имају на 1 ха под виноградима између 5924,0 и 8235,7 чокота.

Врста лозе у комуни Зајечар

Површина у ха		Врста лозе	Број чокота	
укупно	родних		укупно	родних
2.336	2.163	На америчкој подлози	18,385.000	16,711.000
—	—	Домаћа лоза	—	—
626	614	Директно родни хибриди	5,274.000	5,176.000
2.962	2.777	Укупно	23,659.000	21,887.000

Од тога плантажни виноград:

Површина у ха		Врста лозе	Број чокота	
укупно	родних		укупно	родних
5	5	На америчкој подлози	12.000	12.000
—	—	Домаћа лоза	—	—

Према размештају броја чокота и површине под виноградима у Тимочком басену се издвајају два већа виноградарска подручја: крајинско и тимочко. И једно и друго подручје у оквиру Србије чине посебан тимочко-крајински виноградарски реон. У првом подручју најважнији су виноградарски микро реони: кључки, михајловачки, рајачко-рогљевски и неготински; док у другом су: зајечарски, књажевачки и тимочки. Структура сорти грожђа у крајинском подручју изгледа овако: прокупац 55%, зачинак 30% и остале сорте 15%. У Тимочком подручју прокупац је заступљен са 50%, пловдина са 30% и остале сорте са 20% (87, 60—69). На приватном сектору у књажевачком виногорју као пратеће сорте „појављују се: ризлинг, шасле и семијон; у рајачком: багрини и тамњаника; у неготинском: гама, бургундац, багрини, тамњаника, бубијеова рана, ризлинг, хамбург, а у кључком „смедеревка“ (99, 71—72). У осмој години увођења комуналног система заступљеност стоних сорти грожђа на друштвеном сектору у Тимочкој крајини изгледала је овако (99, 70): ПЗ Неготин — 8,9%; ЗЗ Брза Паланка — 26,6%, ЗЗ Михајловац — 60%, ПД „Кључ“ (Кладово) — 46,8%, ЗЗ Кладово — 14,2%, ЗЗ Корбово — 0,0%, фабр. суперфосфата-50,0%, ЗЗ Неготин — 0,0%, ПК Књажевац — 72,7%, ЗЗ Васиљ — 25,0%, ЗЗ Жлне — 0,0%, ЗЗ Минићево — 9,0%, ЗЗ В. Извор — 0,0%, Расадник Зајечар — 12,5%, ПИК Зајечар — 17,0%“ ЗЗ Вражогрнац — 0,0%,

33 Сумраковац — 0,0%, 33 М. Јасеновац 87,5%, 33 Видровац, 33 Слабина, 33 Рогљево и 33 Браћевац — 0,0%. Заступљеност стоних сорти код винограда у подизању изгледала је овако: ПК Књажевац (Каличина) — 23,0%, ПК Неготин (Речка) — 0,0%, ПК Неготин (Кобишница) — 87,7%, ПК Неготин (Радујевац) — 41,1%, 33 Брза Паланка — 63,3% и 33 Михајловац — 72,0%.

Виногради у околини Алексинца и Понишављу припадају нишавско-јужноморавском виноградарском реону; у комуни Свилајнац и Жабари моравско-млавском реону; а у комуни Пожаревац чине саставни део смедеревског реона. У околини Алексинца виногради су подигнути већим делом после другог светског рата и у њима доминирају сорте прокупац, пловдина и смедеревка (87, 55—59). У комунама Свилајнац и Жабари претежно је заступљена сорта грожђа прокупац (85%), а комуни Пожаревац водеће место у сортименту заузима смедеревка (87, 55—57).

Последњих десетак година забележени су увећани и релативно високи приноси грожђа по једном чокоту на поседима знатног броја газдинстава у појединим комунама источне Србије. У овом периоду, као на пример 1967. године, забележени су највећи приноси од 0,91 кг по једном чокоту у комуни Голубац, или 0,31 кг више од републичког просека. Високи приноси у 1967. години остварени су по 1 чокоту и у комунама Кладово (0,75 кг), Ражањ (0,86 кг) и Бићевац (0,85 кг). У нишком региону приноси грожђа су чак стално у порасту од 1960. по 1 ха. Они данас износе код неких газдинстава и по 25.000 кг/ха, а код задруге у Сићеву чак 34.000 кг/ха.

Највећи физички обим производње остварује се у комунама Неготин (237.542 мц), Ниш (124.053 мц), Зајечар (120.379 мц), Пирот 73.191 мц), Кладово (72.085 мц), Петровац (68.930 мц), Алексинац (77.330 мц), Параћин (67.731 мц) и Пожаревац (65.009 мц); најмањи у комунама Деспотовац (1487 мц) и Жагубица (2384 мц). У осталим комунама физички обим производње износи од 22,4—55,7 хиљада метарских центи. Овако велика производња, која је остварена 1967. године у појединим комунама, добрим делом је резултат све шире примене технологије у виноградарству, поред повољнијих услова за успевање винове лозе и знатне економске заинтересованости винограда за увећане приносе по 1 чокоту и 1 ха.

Источна Србија производи близу 30% од укупне производње грожђа у СР Србији (1.407.512 мц). Просечна производња износи 121,85 кг грожђа по једном становнику.

Комуна Неготин је данас један од већих произвођача грожђа у источној Србији. Винова лоза у њој се гаји на 6,030 ха. У другим комунама ова површина се креће између 51 и 4722 ха. Ваља рећи, да у овој комуни постоје и изузетно повољни природни услови за успевање винове лозе (морфолошки и др.). Питање је само до које се границе у њој може даље повећати засађена површина под виновом лозом, када се зна да она има 65.409 становника и виногради већ сада заузимају 8,23% од укупне пољопривредне површине (1967. год.).

Произведено грозђе виногради из источне Србије претежно прерађују у алкохол. Црна вина из Роглева и Рајца сматрају се најбољим црним винима Србије (87, 61). За прераду грозђа постоји знатан број винарских организација. Оне су лоциране у свим виноградарским реснима. Иза другог светског рата знатно су повећани њихови подрумски капацитети за прераду грозђа и лагеровање вина, нарочито у Тимочком басену и Понишављу. У Тимочком басену, на пример, прерадом грозђа углавном се баве Пољопривредни комбинат „Цервин“ (Књажевац) и Виноградарско-винарски комбинат „Крајина вино“ (Неготин). Њихови прерадни капацитети за грозђе износе 1750 вагона. Први комбинат се бави и производњом сокова (100, 30). На подручју коморе у Нишу 10 организација се бави виноградарском производњом и оне имају 14 подрума. Ови подруми могу да приме и прераде око 25% произведеног грозђа; остатак се прерађује на релативно заостао начин у подрумима самих произвођача. У Алексиначкој котлини само задруга у Житковцу откупи и преради око 100 вагона грозђа годишње; она извози грозђе сорте афусали и хамбург и у свежем стању у Западну Немачку (110, 497) и друге државе.

Прерадни капацитети у Тимочком басену лоцирани су у центрима виноградарских реона: Неготину, Рајцу, Радујевцу, Михајловцу и Књажевцу (100, 30); док у Понишављу углавном у комуни Ниш. Газдинства у јужном делу Тимочког басена користе прерадне капацитете Пољопривредног комбината „Цервин“ у Књажевцу, који је настао из прерадне Виноградарско-винарске задруге. Наиме, иза другог светског рата основна средства поменуте задруге преузео је Задружни подрум „Цервин“ из истог места. У 1961. години овај подрум се интегрисао са ПА „Тимок“ у данашњи ПК „Цервин“, чији је основни задатак производња и прерада — финализација пољопривредних производа из гране виноградарства и воћарства (101, 12, 20).

Подручје са кога се онабдева сировинама ПК „Цервин“ обухвата 238 насеља са 314.434 становника. На овоме подручју је проценат пољопривредног становништва изнад југословенског просека и активног становништва има 61,83% од укупног. Комбинат је везан асфалтним путем преко Зајечара са ауто-путем Београд—Ниш и железничком пругом нормалног колосека. Од Зајечара је удаљен 43 км, а од Београда преко Ниша 307 км (101, 14—15).

4,08% од укупне пољопривредне површине у гравитационом подручју ПК „Цервин“ налази се под виноградима. 91% произведеног грозђа прерађује се у алкохол. 1968. године од укупно произведеног грозђа у комуни Књажевац прерадио је ПК „Цервин“ око 68%. У гравитационом подручју ПК „Цервин“ преовлађују винске сорте. 76% чоколта винове лозе је на америчкој подлози. Остатак од 24% отпада на хибриде и домаћу лозу (101, 23—25).

Комбинат „Цервин“ послује као погон предузећа „Воћар“ из Београда. Пре интеграције ове две организације више година су пословно сарађивале и стално се указивала потреба за концентрацијом средстава и поделом рада заснованог на специјализацији. Захваљујући

интеграцији у 1970. години створени су повољни предуслови за брже увећавање робних произвођача у виноградарској и воћарској производњи на територији источне Србије. Преко 40% фонда земљишта комбината је под виноградима: од 779 ха на винограде отпада 317 ха. Од тога 195 ха винограда има родне чокоте (101, 36—37).

„Крајина вино” је интегрисана са извозним предузећем „Словенија вино” из Љубљане. 1969. године њени подрумски капацитети износили су 1250 вагона. Већи део сировина обезбеђује из тржишних вишкова газдинстава индивидуалних произвођача. До 1969. године снабдевала се сировинама преко задруга. Међутим, отада „Крајина вино” почела је директно да уговара откуп грожђа, кредитира произвођаче садним материјалом ради измене сортимената лозе, учествује у финансирању антиперноспорне службе и снабдева газдинства репродукцијом материјалом (31, 11—12).

Програмима привредног и друштвеног развитка у знатном броју комуна источне Србије постављене су смернице даљег развоја виноградарства у овом делу републике. У програмима винарских организација и пољопривредних комбината се, између осталог, такође предвиђа сталан пораст засађене површине под виновом лозом, повећање просечних приноса грожђа по једном чокоту, као и укупног физичког обима производње. Само инвестициони програм ПЖ „Цервина” предвиђа за улагање у сопствену производњу, сировинску базу у кооперацији, примарну и финалну прераду суму од 19,515.422 стара динара за период 1969—1973. год. Већи део средстава за ова инвестициона улагања Комбинат је већ обезбедио код Југословенске пољопривредне банке, Комерцијалне банке у Бору и код Фонда за неразвијена подручја СР Србије. Из сопствених средстава Комбинат ће уложити суму од 858.042 стара динара (101, 39).

Воћарство. — Источна Србија није изразито воћарски део републике. Међутим, и поред тога у биљној производњи на поседима знатног броја газдинстава воћарство заузима значајно место. На поседима газдинстава у пет комуна: Алексинач, Књажевац, Петровац, Жагубица и Кучево воћњаци заузимају по преко 2 хиљаде хектара пољопривредне површине (у Петровцу чак 3842 ха). Газдинства у комунама Кладово, Књажевац, Бићевац, Неготин, Ниш, Пирот, В. Градиште, Параћин и Зајечар имају мању пољопривредну површину под воћњацима него виноградима. У овим комунама површине под воћњацима се крећу између 300 и 2063 ха. Остале комуне имају под воћњацима од 493—3842 ха (1969. год.).

Још у доба кнеза Милоша шљиварство је у источној Србији представљало најважнију воћарску грану. Шљивике имало је свако или свако друго газдинство. Око села на косама, које одвајају Млаву од Пека, 1829. године налазила се чак „читава шума шљива” (59, 78). У Зајечару пак од „великих шљивара и другог родног дрвећа ни једна се кућа није могла видети, сем по који димњак из којег је дим кроз гране на више шљивара избијао . . .” (103, 34). Из тисама кнезу Мило-

шу види се да су сељаци између старијих дрвета шљива садили нове младице. 1835. године Станко Николић из Влаола (пореклом из Буча) имао је чак 400 стабала шљива. Исте године било је у целом Влаолу 24 газдинстава и 1300 стабала шљива или просечно на свако газдинство долазило је 54,1 стабло. На алијама су подизани нови воћњаци још пре доношења Хатишерифа. 26. јуна 1824. године кнезови опште-народног суда пишу: „Пристао суду Сулиман спахија из Ужица и показао да ... има своју алију... у којој воћњаке држе...” (63, 373, 379 и 427).

*Процент пољопривредне површине под воћњацима
у 11 комуна*

К о м у н а	%
Неготин	1,7
Зајечар	2,3
Књажевац	2,9
Кладово	1,3
Бор	4,6
Болевац	3,7
В. Градиште	3,5
Пожаревац	4,7
М. Црниће	4,3
Голубац	3,9
Сврљиг	2,7

Пред и иза доношења Хатишерифа од шљива је скоро искључиво печена „лака ракија”. Она се доста пила и кафација морао је имати у довољним количинама у свако доба. Пила се не само по кафанама него и по кућама. 1829. године сваки сељак или неколико њих заједнички имали су справу за печење ракије (59, 78, 88, 104). Обично је печена ракија била „жута као рум” и имала веома пријатан мирис. Енглески конзул Хаџес вели да није извожена него још у неродним годинама увожена из Аустроугарске (66, 34). За сушење и другу прераду шљива је врло мало коришћена (28, 68). 1837. године шљивовица се продавала по 16 пара ока (66, 34).

У другој половини XIX века многа газдинства у источној Србији имала су више пољопривредног земљишта под виновом лозом него другим воћем и воћарство било је у назадку. Преовлађивало је воће још раније засађено и накалемљено по угледу на Турке (16, 355). У Горњем Пеку такорећи није ни било никаквог воћа (74, 42). Једино у Хомољу „воћарство се никад није напуштало, већ се стално развијало” (88, 63). Од воћа, нарочито у Хомољу и старом књажевачком округу, и даље највише је било шљива. Много се гајио и орах, нарочито око Трговишког Тимока (52, 76). У Књажевачком округу тада су се гајиле многе сорте јабука, крушака (особито у Сврљигу), крупне трешње (око Вратарнице), кајсије и брескве; но ипак је у овом

делу источне Србије највише било — као што је већ истакнуто — шљива од којих се углавном пекла ракија (12, 113),

Крајем XIX века највећи шљивари налазили су се у Горњој Ресави, Црници, Звижду, Млави, Хомољу и с десне стране Доње Мораве. Имало је шљивара и по другим крајевима, али су они били мањег пространства (16, 354). 1900. године Тимок, Заглавак, околина Зајечара и Бољевца имали су 2314,05 ха под шљиварима (18, 192—196).

Производња шљива у округу Тимок 1900. год. (18)

Површина у хектарима	Производња у мц	
	са 1 хектара	свега
2314,05	21,73	40.597,99

Пре појаве филоксере узрок неразвијеном воћарству у многим местима источне Србије је лежао „у томе што је сва пажња поклањана виноградима, који умногоме надокнађују потребе у другом воћу” (104, 43) и за које је постојало тржиште. Међутим, отада је ситуација у том погледу унеколико измењена у многим местима заклоњеним од хладних и јаких ветрова. Захваљујући утицају новооснованих среских расадника и побољшаном саобраћају засађена површина под воћњацима на поседима знатног броја газдинстава осетно се повећала у годинама пред први и између два светског рата. У 1900. години под шљиварима у Тимочком округу било је 2314,05 ха (18, 192), а у 1940. години површина под воћњацима је износила у насељима која су административно гравитирала Бољевцу 846 ха (1,5% од укупног фонда пољопривредног земљишта), Књажевцу 549 ха (1,2%), Зајечару 789 ха (1,2%) и Андарејевцу 210 ха (1,3%) (24, 20). У Тимочној Крајини, где је виноградарство претстављало развијену привредну грану, 1933. године су чак засађени „Воћњаци ослобођења”. Наиме, приликом прославе стогодишњице ослобођења у Тимочној крајини засађени су свуда дуж државних друмова и бановинских путева с једне и с друге стране 20.000 комада јабука, ораха и крушака, воћа, за које су стручњаци казали да постоје оптимални услови (105, 55).

И у многим осталим крајевима и заклоњеним насељима од кошава срески расадници благотворно су утицали „јачајући количину воћа, тако и на његову каквоћу” (74, 43). За 50 година површина под воћњацима у Хомољу „повећала се скоро седам пута: док је 1889. године под воћњацима било 510 хектара, дотле је ова површина 1939. године износила 3441 хектар” (88, 63). 1930 године у заклоњеним селима од ветра у Звижду поједини шљивари давали су до 1000 вагона сирових шљива (25, 45). Између два светског рата нарочито лепих шљивака у околини Бољевца имала су газдинства из Врбовца, Илине, Добрујевца, Ласова и Кривог Вира; она су производила по 5—6 вагона ракије годишње (25, 76). У 1940. години насеља која су административно гравитирала Голубцу имала су под воћњацима 3,7% од укупне

пољопривредне површине, Кучеву 8,0%, Петровцу 3,2%, Жабарима 5,0%, Ражњу 5,2%, Деспотовцу 6,7%, Параћину 4,2%, Алексинцу 2,0%, Сокобањи 2,4%, Б. Паланци 0,7%, Сврљигу 1,7% (24) итд.

*Процент пољопривредне површине под воћњацима
у Зајечарском округу 1940. год. (24)*

С р е з	Укупна пољопривредна површина	Површина под воћњацима у ха	% пољопривредне површине под воћњацима
1. Бољевачки	56.786	846	1,5
2. Брзопаланачки	25.753	745	2,9
3. Заглавски	45.112	549	1,2
4. Зајечарски	65.729	789	1,2
5. Кључки	25.869	485	1,9
6. Крајински	23.211	319	1,4
7. Неготински	32.280	207	0,6
8. Поречки	21.348	1836	8,6
9. Тимочки	15.914	210	1,3
С в е г а	312.002	5986	1,9

Од 1945. године број засађених стабала воћа и проценат пољопривредног земљишта под воћњацима и даље се повећавао у знатном броју места на територији источне Србије. У 1949. години само у насељима Горње Ресаве се налазило 25.562 јабуке, 13.511 крушака и 635.741 шљива, а Сврљига 10.962 јабуке, 8464 крушке и 393.029 стабала шљива. Највећи број шљива имала су газдинства у Млави (1.015.029 стабала) и Хомољу (1.242.722 стабла); најмање у Кључу (57.799 стабала). У читавој Зајечарској привредној и административној области, где је имало преко 90 милиона чокота винове лозе, ове године се налазило засађено 155.407 јабука, 123.426 крушака и 1.755.683 шљиве (96).

По броју шљива и јабука Зајечарска област је у 1949. години узимала шесто место у НР Србији (иза Београдске, Крагујевачке, Нишке, Ужичке и АПВ), док по броју крушака последње (иза АКМО). Преко 99% од укупног броја стабала шљива било је својина индивидуалних газдинстава. Од 123.426 стабала крушака државни и задружни сектор су користили 2,2%. По секторима власништва фонд стабала јабука овако је био расподељен: државни сектор 3,4%, задружни сектор 0,4% и приватни сектор 96,2%. Газдинства чланова сељачких радних задруга имала су 472 јабуке (0,3% од укупног броја на приватном сектору), 3.642 шљиве (0,2%) и 240 крушака (0,1%).

За распоред броја стабала воћа по социјално имовинским категоријама не постоје подаци за све послератне године. За неке постоје, и анализа показује следеће за насеља која су у 1949. години административно и привредно припадала Зајечарској области (96): у свим социјално имовинским категоријама на приватном сектору преовлађује шљиве. То утиче да је структура воћарства једнострана и, као

што је већ истакнуто, шљиварство је најважнија воћарска грана. На поседима газдинстава до 5,0 ха налази се око 22,2% од укупног фонда стабала шљива. Нарочито их има доста на поседима газдинстава од 2,1 до 5,0 ха — 18,1%. Газдинства са поседом изнад 5,1 ха имају 77,8% од укупног фонда стабала шљива.

Распоред воћних стабала на приватном сектору у Горњој Ресави средином 1949. год. (96)

Сектор власништва	Јабукe	Крушке	Шљиве
Приватни сектор	16.394	12.547	632.475
Газдин. члан. сељ. р. задруге	15	8	232
до 2 ха	1.172	671	25.881
2—5 ха	4.462	3.239	133.050
5—8 ха	4.133	3.081	153.820
8—10 ха	2.088	1.492	78.821
10—15 ха	2.377	2.158	119.222
преко 15 ха	1.788	1.666	117.177
домаћ. пољ. без. вл. зем.	8	4	101
домаћинства непољопривр.	351	228	4.171

Упоредни преглед броја стабала воћа у појединим среским административним подручјима на територији Зајечарске области у 1949. год. (96)

Срез	Јабукe	Крушке	Шљиве
Бољевачки	20.600	15.962	248.715
Борски	18.273	16.956	396.952
Зајечарски	34.606	21.866	165.102
Кључки	4.466	6.169	57.799
Крајински	23.797	19.650	117.271
Поречки	3.819	4.606	189.120
Тимочки	44.310	35.216	569.283
Градови			
Бор	158	76	2.775
Зајечар	3.662	2.220	7.975
Неготин	1.756	745	693

28,5% од укупног фонда стабала јабукe на приватном сектору налази се на поседима газдинстава до 5,0 ха, а 27,3% крушака је својина газдинстава до 2,0 ха и од 2,1—5,0 ха. Најмање, скоро незнатан број стабала воћа имају пољопривредна газдинства без властите земље —

0,03% крушака, 0,04% јабука и 0,06% шљива. На поседима непољо-привредних газдинстава се налази 5,0% од укупног броја стабала шљива, 8,4% јабука и 7,5% крушака.

Распоред воћних стабала по секторима власништва у Хомољу (96)

Сектор власништва	Јабуке		Крушке		Шљиве		
	укупно	родне	укупно	родне	укупно	родне	
Укупно	22.018	12.703	14.979	8.170	1.241.722	773.431	
Друштвени сектор	259	181	152	97	10.826	5.660	
Приватни сектор	21.759	12.522	14.827	8.073	1.230.896	767.771	
О д г о л а	до 5 ха	3.440	2.285	2.064	1.235	149.144	87.499
	5 — 8 ха	3.269	1.975	1.900	1.202	158.555	100.940
	преко 8 ха	14.896	8.166	10.762	5.563	921.426	578.524
	домаћ. пољ.						
	без. вл. зем. домаћинства	18	13	7	3	626	263
непољопривредна	136	83	94	70	1.145	545	

Између 1959. и 1969. године највећи број воћњака у источној Србији, нарочито у Тимочкој крајини, био је заступљен у виду засебних стабала. У Тимочком басену индивидуалних воћњака у правом смислу речи није ни било сасвим шљивика и извесног броја објеката на друштвеним газдинствима. Највећи број воћњака налази се по међама, њивама, на кућним двориштима и по баштама, затим поред река, потока и путева. 1963. године друштвена газдинства у овом делу источне Србије имала су 73.000 стабала воћа на 69 парцела-засада подигнутих углавном после другог светског рата махом са кајсијама, бресквима и крушкама. Највеће засаде у Тимочком басену имала је тада Реонска станица за заштиту биља и земљишта од ерозије на еродираним површинама. Сортимент у засадима није био задовољавајући услед заступљености великог броја врста и сората воћа врло често слабог квалитета на малим парцелама (99, 84—86).

У источној Србији тек последњих неколико година отпочела је да се поклања већа пажња примени агротехнике у воћним засадима, асанацији постојећих засада и подизању плантажних воћњака. При томе се посебна пажња обраћа стварању нове производне структуре, која се карактерише смањивањем процентуалног учешћа шљива и повећавањем броја стабала јабука, крушака и финијег коштичавог воћа. Асанација индивидуалних воћњака се обавља у кооперацији са земљорадничким задругама или прерађивачким организацијама (3, 67). У измени структуре воћарства данас нарочито видног утицаја имају новоподигнути друштвени воћњаци без обзира што заузимају мале површине. Само у Поморављу, Подунављу и Тимочком басену они чине 3,21% од укупно засађене површине, а у њима се налази преко 300 хиљада стабала раног и касног воћа. Мање од 25%, нешто око 24,9% у њима се налазе шљиве. Јабука има 12,3%, крушака 10,1%,

дуња 0,3%, брескви 7,7%, ораха 0,2%, бадема 0,0%, трешања 0,5%, вишања 10,5% и кајсија 33,5%.

На једног становника просечно долази око 0,03 ха под воћњацима. Највише засаћених воћњака на једног становника има у комуни Жагубица — 0,12 ха, где се под њима налази 7,5% од укупне пољопривредне површине. У Белој Паланци, Пироту и Димитровграду, где на једног становника долази 0,01—0,04 ха, удео воћњака у укупној пољопривредној површини износи 1,6—3,6%. У Мајданпеку и његовој околини на једног становника долази 0,06 ха под воћњацима, комуни М. Црниће 0,05 ха, а у осталим комунама од 0,00—0,008 ха. Комуна Ниш због велике густине насељености има најмање засаћених воћњака од 0,008 ха по 1 становнику, мада се у њој под воћњацима налази 3,49% од укупне пољопривредне површине.

Још увек шљиварство претставља најважнију воћароку грану и на шљиве опада 75,9% од укупног броја стабала воћа. То потврђују и подаци Републичког завода за статистику СР Србије: од 109.343 стабла воћа у комуни Кладово, на пример, на шљиве долази 77,1%. Ово је за 1,2% више од просека за источну Србију. У Зајечару је тај проценат 38,6, Мајданпеку 93,0, а Бољевцу 66,8. Иза шљива по заступљености родних стабала највише има јабука — 6,5%. За њом следе: крушке — 4,1%, брескве — 3,2% или трешње 3,1%, ораси — 2,8%, вишње — 1,9%, дуње — 1,4% и остало воће — 1,1%.

*Број воћних стабала на приватном сектору
у комуни Деспотовац*

Врста Воћа	Број стабала	
	укупно	родна
Ораси	7.356	6.548
Брескве	9.630	8.172
Шљиве	515.230	471.920
Дуње	3.002	2.505
Крушке	12.230	10.765
Јабукe	24.235	21.855
Кајсије	2.110	1.665
Вишње	5.056	4.065
Трешње	11.383	8.885

Из података, које смо прикупили на терену, види се да су просечни приноси воћа на поседима знатног броја газдинстава у порасту. Штавише, и статистика бележи у многим комунама релативно високе приносе од појединих врста воћа. Наиме, просечни приноси воћа за целу источну Србију износе по једном родном стаблу (у кг): трешње 15,7, вишње 11,0, кајсије 18,8, јабукe 22,9, крушке 16,4, дуње 16,6, шљиве 14,7, брескве 12,8 и ораха 14,8. Комуна Кладово са 26,9 кг шљива по једном стаблу налази се на првом месту у Тимочком басену. У ко-

муни Сокобања највише се производи јабука по једном стаблу у Поморављу — 28,8 кг итд.

У укупној маси произведеног воћа шљиве учествују са 73,5%. Јабукe чине близу 10% целoкyпнe производње, тачније 9,6%. У поређењу са прошлoшћу од пре 25—30 година производња овог воћа на поседима знатног броја газдинстава се осетно повећала — у комуни Петровац за 62,7%, а Голубац 76,0%. У комуни Жагубица у истом периоду јабука се производи више чак за 91,7%.

Производња воћа по једном становнику није иста у свим деловима источне Србије. У Подунављу, Поморављу и Тимочком басену, на пример, она најчешће износи 62,3 до 378,7 кг. Велика разлика од 316,4 кг јасно указује и на разлике у развијености воћарства појединих комуна. 88,5% од укупно произведених шљива у источној Србији прерађује се у алкохол, а само 11,5% троши у свежем стању, прерађује у пекмез или суши. Само у три комуне: Бољевац, Сврљиг и Кучево прерађује се око 1445,3 хиљаде метарских центи шљива у алкохол и производи близу 29 хиљада хл меке и љуте ракије. У комуни Жагубица производња ракије износи 15.289 хл, Књажевац 6375 хл, а В. Градиште око 6217 хл.

*Прерада воћа на приватном сектору
у комуни Жабари*

Прерада шљива

43.390	Употребљено је мц за:	ракију	меку
12.290			љуту
100		сушење	
1.020		пекмез	
3.280		у свежем стању	
10.847	Произведено	ракије хл	меке
1.844			љуте
33		сувих шљива мц	
337		пекмеза од шљива мц	

Значајно је истаћи да се иза другог светског рата у многим комунама повећала потрошња воћа у свежем стању, нарочито у оним са већим бројем индустријских радника. Међутим, исто тако треба напоменути да произведене количине воћа својим сортиментом и количином у потпуности не задовољавају потребе прерађивачких капацитета, нарочито у Тимочној крајини, где је још у 1963. години за прераду постојала фабрика конзерви „Тимок” (Зајечар) и Радионица за производњу воћних сокова (у саставу ПК „Цервин”). Последња је пуштена у рад 1963. године и њене потребе у сировинама већ у првој години рада износиле су у тонама: јагода — 15, кајсија — 100, брескви — 20, малина — 50, крушака — 40, вишања — 100, јабука — 100

и грожда — 140 тона. Тренутно произведене количине воћа у Тимочком басену углавном задовољавају само потребе индивидуалних произвођача. Изузетак од овог чине јабуке, које се за потребе Бора и Зајечара увозе из Македоније, Словеније, Пећи и Бруса. За потребе прерађивачких капацитета у Тимочком басену увози се годишње: 150 тона вишања, 50 тона трешања, 100 тона јабука, 50 тона брескви и 100 тона шљива (пожегача). На домаћа и инострана тржишта изван Тимочке крајине извози се данас једино орах и лешник. Постоје два већа и познатија центра за прераду ораха — у М. Извору и Минићеву. Само у току 1962. године задруга у Минићеву је извезла на домаћа и инострана тржишта око 20 тона ораховог језгра. У истој години ова задруга је продала још на домаћем тржишту 29 тона ораха у Љусци (99, 89).

Што се тиче даљег развоја воћарства, треба истаћи да ће се оно у периоду до 1975. године развијати у сасвим новим друштвено-економским условима. У процесу проширене пољопривредне репродукције месне власти у многим комунама планирале су брже развијање воћарства као привредне гране. Порашће улога друштвених пољопривредних организација у подизању нових плантажних воћњака и одабирању врста воћних стабала, а основни критеријум за то биће, пре свега, економска оправданост и природни услови. Знатна пажња посветиће се и производњи јагодичастог воћа, нарочито у Тимочкој крајини и околини Алексинца, где постоји извесна традиција у гајењу овог воћа и повољни услови за њихово успевање. Донедавно у Тимочкој крајини под јагодама се налазило око 80 хектара и то на приватном сектору, док малине и рибизле се такоређи нису ни гајиле иако за њихову производњу постоје оптимални услови. Највећи произвођач рибизли је ПК „Цервин”. 1969. године он је имао плантажу рибизли велику 10 ха. Сада комбинат у сарадњи са „Воћар”-ем из Београда интензивно ради на уговарању ове врсте воћа на поседима свих газдинстава без обзира на сектор власништва.

До 1975. године ПК „Цервин” увећаће родне засаде под рибизлом на 50 ха, малинама на 100 ха, црном рибизлом на 66 ха и вишњама на 34 ха. Комбинат рачуна да ће у 1980. години производити око 350.000 кг јагода, 600.000 кг малина, 800.000 кг црне рибизле и 825.000 кг вишања. Међутим, треба истаћи да ће ово воће производити и друга газдинства, па ће производња истог бити далеко већа у источној Србији. Ако се ова предвиђања остваре, учешће ПК „Цервин” у укупној производњи ипак биће знатно и из године у годину сукцесивно ће се повећавати према притицању засада на род (101).

СТАЛНО ЗЕЛЕНЕ ПОВРШИНЕ

Источна Србија има, када се узму у обзир заједно ливаде и пашњаци, преко 33% од укупног фонда пољопривредног земљишта под стално зеленим површинама. 28,5% од тога је својина друштвеног сектора. Газдинства индивидуалних произвођача имају, рачунајући

све социјалне имовинске категорије, преко 230 хиљада хектара под ливадама и пашњацима — више за 43,0% него друштвени сектор и 71,5% од укупног фонда стално зелених површина. Највећи део стално зелених површина тачније више од 209 хиљада хектара налази се у комунама Бор, Бољевац, Димитровград, Књажевац, Неготин, Сокобања, Пирот, Сврљиг и Жагубица. Око 7,27% од укупног фонда стално зелених површина налази се у комуни Жагубица, а 18,1% у комунама Пирот и Димитровград. Велики је број комуна чија површина под ливадама и пашњацима не прелази 20,0% од укупног фонда пољопривредног земљишта (Алексинач, Бићевац, Ђуприја, М. Црниће, Ниш, Петровац, Пожаревац, Ражањ, Свилајнац, В. Градиште, Жабари) и оних које имају 20,0 до 50,0% (Б. Паланка, Бољевац, Деспотовац, Голубац, Књажевац, Кучево, Мајданпек, Неготин, Параћин, Сокобања, Сврљиг, Зајечар). Више од 50% од укупног фонда пољопривредног земљишта под ливадама и пашњацима имају само комуне Бор, Димитровград, Пирот и Жагубица.

Комуне у источној Србији уколико имају више земљишта под детелином и луцерком, утолико се у њима налази мање ливада и пашњака. Највише стално зелених површина имају комуне у Понишављу и Жагубици, где ливаде и пашњаци учествују са 50,9—66,9% у укупном фонду пољопривредног земљишта. У комунама Кучево и Мајданпек, где фонд земљишта под стално зеленим површинама износи 26.486 ха, удео ливада и пашњака износи 42,0-44,2%. У Сврлигу и његовом административном правитационом подручју на ливаде и пашњаке отпада 47,3%, у Зајечару 24,4%, а у комунама Кладово и Голубац од 25,6-33,3%. Комуна Свилајнац има најмањи проценат од укупног фонда пољопривредног земљишта под стално зеленим површинама од свега 3,2, али у њој удео површина под луцерком и детелином износи близу 20%.

У условима комуналног система почела је да се посвећује посебна пажња мелиорацији и подизању вештачких ливада, нарочито у брдско-планинском подручју источне Србије. Само у Тимочкој крајини у пролеће 1966. године мелиорисано је 370 ха ливада на економијама задруга и 80 ха на поседима индивидуалних произвођача у кооперацији. Истог пролећа на друштвеним газдинствима засновано је 80 ха вештачких ливада и 4 ха у кооперацији. На поседу ПА „Кључ“ (Кладово), на пример, подигнут је 21 ха вештачких ливада, 33 Подвршка 3 ха, а 33 Кална 15 ха (106, 1-3).

Године 1967. затрављивањем еродираних терена највише се бавила Реонска секција у Књажевцу, која у том циљу организује и производњу семена вишегодишњих трава на сопственом земљишту за потребе свих газдинстава без обзира на сектор власништва. Захваљујући раду ове секције, акцији Пословног удружења „Сточар“ и службе Завода за пољопривредна истраживања у Зајечару за мелиорацију и подизање вештачких ливада у брдско-планинском подручју последњих година просечни и укупни приноси сена су осетно повећани на

поседима извесног броја газдинстава. Само на поседу 33 Луково уз употребу око 800 кг вештачког ђубрива увећани су просечни приноси сена за око 1200 кг/ха (106, 1-7).

Приноси сена на вештачким ливадама — у поређењу са природним — релативно су високи. Један податак је чак и фрапантан: пољопривредна задруга „Слемен“ у селу Богданцима код Сокобање добија пет пута више сена на вештачким ливадама него на ранијим природним. 1969. године она је имала вештачке ливаде на површини од 50 ха. Просечни приноси сена на њима износе 50 до 60 мц/ха.

Продуктивност стално зелених површина, иначе, у просеку за целу источну Србију још увек је релативно ниска. Два главна разлога-деградирана земљишта, која најчешће заузимају сталне зелене површине, и неђубрење ливада и пашњака на поседима већине индивидуалних газдинстава-утичу, поред осталог, да просечни приноси сена сада износе 1,4-40,7 мц/ха-од ливада 9,8-40,7 мц/ха а пашњака 1,4—16,4 мц/ха. У различитим деловима источне Србије приноси сена износе: у Поморављу 3,7-40,7 мц/ха; Подунављу 3,5-31,8 мц/ха; Понишављу и Тимочком басену 1,4-19,5 мц/ха. Према висини приноса сена са ливада, газдинства у комуни Ражањ се налазе на првом месту, са 40,7 мц/ха. У северозападним деловима источне Србије највише се производи сена са 1 ха пашњака-16,4 мц/ха.

Од 3121,6 вагона сена са ливада и пашњака колико се годишње просечно произведе у источној Србији на Поморавље отпада 23,2%, Понишавље 19,6%, Подунавље 24,8% и Тимочки басен 32,4%.

*
* *

Из података о степену искоришћавања и процентуалној заступљености површина под стрним житима, окопавинама, крмним и посебним културама види се да је доста шаролика структура искоришћавања фонда пољопривредног земљишта у источној Србији. То даље значи да се у њој издвајају одређени типови искоришћавања пољопривредног земљишта са својим структурама и регионализацијом. Наиме, у источној Србији се на нивоу комуна и насеља доста јасно издвајају седам типова искоришћавања фонда пољопривредног земљишта: житно-крмни, окопавинско-житни, окопавинско-крмни, крмно-житни, крмно-окопавински, мешовити и тип посебних култура. У сваком од ових основних типова издвајају се подтипови са својим посебним структурама, у зависности како од природних, тако и од друштвено-економских и историјских услова.

1. Житно-крмном типу искоришћавања пољопривредног земљишта припада комуна Кладово;
2. Окопавинско-житном — М. Црниће и В. Градиште;

3. Окопавинско-крмном — Параћин, Ђуприја, Пожаревац и Ражањ;

4. Крмно-житном — Бор, Бољевац, Димитровград, Књажевац и Пирот;

5. Крмно-окопавинском типу — комуне Деспотовац, Кучево, Б. Паланка, Голубац, Мајданпек, Сокобања, Сврљиг и Жагубица.

Комуне Ниш, Алексинац, Бићевац, Неготин, Петровац, Свилац, Зајечар и Жабари имају близу или преко 10% од укупне пољопривредне површине под посебним културама. У свим овим комунама као друштвено-политичким и привредним целинама преовлађују окопавине или крмно биље. Међутим, у зависности како од заступљености посебних култура у укупном фонду пољопривредног земљишта, тако и од њиховог учешћа у укупној пољопривредној производњи, привредногеографски је оправдано издвајање ових комуна у групу са мешовитим типом искоришћавања пољопривредног земљишта.

Типови искоришћавања пољопривредног земљишта по насељима углавном одговарају комунама на чијој се територији налазе. Изузетак од овога једино чини изванредан број насеља у близини већих градских центара или пак у околини виноградских и винарских задруга. У овим насељима често пута преовлађују виноградско-воћарске културе у укупном фонду пољопривредног земљишта и биљној производњи, па се отуда на нивоу насеља у источној Србији и ове културе издвајају у посебан тип. У комуни Ниш, на пример, такав је случај са насељима Сићево, Малча и Г. Матијевац; у Тимочком басену са Рајцем и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Костић: *Привредне прилике Ниша и околине у млађе турско доба*. — Привредни гласник бр. 4, Ниш, 1960.
2. Тимок бр. 7, Зајечар, 1968.
3. Архив Основне привредне коморе — Зајечар: *Прва оријентациона пројекција привредног и друштвеног развоја среза Зајечар у периоду 1964—1970. (развој привредних области)*, Зајечар, 1964.
4. Д. Пантелић: *Београдски пашалук пред први српски устанак (1794—1804.)*, Београд, 1949.
5. Годишњица Николе Чупића књ. 45, Београд, 1936.
6. М. Костић: *Нишка котлина — студија друштвеногеографског развоја*. — Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” књ. 21, Београд, 1967.
7. В. Карацић: *Српски рјечник*, Београд, 1935.
8. Б. Пејић: *Поречка крајина*, Београд, 1932.
9. В. Стојанчевић: *Источна Србија у периоду турске окупације 1813—1832. год.* — Историски часопис — орган Историског института САН књ. VI, Београд, 1956.
10. М. Петровић: *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године*, књ. II, Београд, 1892.
11. В. Стојанчевић: *Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838.* — Посебно издање одељења друштвених наука САН књ. 26, Београд, 1957.

12. С. М а ч а ј: *Грађа за топографију Округа књажевачког са картом*. — Гласник србског ученог друштва св. 19 (књ. 2), Београд, 1866.
13. М. Б. М и л и ћ е в и ћ: *Кнежевина Србија*, Београд, 1876.
14. М и х. Ј. М и л а д и н о в и ћ: *Пожаревачка Морава*. — Насеља и порекло становништва књ. 25, Београд, 1928.
15. М. М и л о ј е в и ћ: *Свилајнац, Жабари и Пожаревац — прилог привредној географији комуна у Поморављу*. — Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” књ. 21, Београд, 1967.
16. В. К а р и ћ: *Србија* (опис земље, народа и државе), Београд, 1888.
17. С. М а ч а ј: *Црноречки округ*. — Гласник српског ученог друштва књ. 73, Београд, 1892.
18. Статистички годишњак краљевине Србије, књ. 5 (1900. год.), Београд, 1904.
19. Статистички годишњак краљевине Србије књ. 12 (1907. и 1908.), Београд, 1913.
20. С. М и ј а т о в и ћ: *Ресава*. — Насеља и порекло становништва књ. 26, Београд, 1930.
21. П. С. Ј о в а н о в и ћ: *Бања*. — Насеља и порекло становништва књ. 17, Београд, 1924.
22. М. С т а н о ј е в и ћ: *Тимок*. — Насеља и порекло становништва књ. 29, Београд, 1940.
23. Д. Л а п ч е в и ћ: *Србија у бројевима (I део)*, Београд, 1929.
24. Министарство пољопривреде и исхране: *Статистика пољопривредне производње у Србији и Банату 1940.*, Београд, 1944 (25—37). Види још: Статистички годишњак краљевине Србије књ. XII, Београд, 1913 (243—249).
25. М. С а в и ћ: *Наша индустрија, занатство, трговина и пољопривреда (VIII део)*, Сарајево, 1930.
26. Опис пута III конгреса словенских географа и етнографа у краљевини Југославији 1930., Београд, 1930.
27. Архив Основне привредне коморе Зајечара: *Прва оријентациона пројекција привредног и друштвеног развоја среза Зајечар у периоду 1964—1970.* (општа кретања), Зајечар, 1964.
28. Архив Основне привредне коморе — Зајечар: *Интеграциона кретања и пословна сарадња у пољопривреди и прехранбеној индустрији*, Зајечар, 1969.
29. Архив Завода за пољопривреду Зајечара: *Извештај о раду у 1965. год.*, Зајечар, 1966.
30. М. Н и к о л и ћ: *Искусства у развоју пољопривредних кооперација на подручју нашег среза*. — Развитак бр. 1, Зајечар, 1961.
31. Архив Основне привредне коморе Зајечара: *Пословање прерадних капацитета и положај задруга*, Зајечар, 1969.
32. Архив Завода за пољопривреду Зајечара: *Извештај о раду у 1964. год.*, Зајечар, 1965.
33. Н. М и л а д и н о в и ћ: *Биолошке и економске особине популација и сората пшенице Источне Србије*. — Архив за пољопривредне науке св. 17, Београд, 1961.
34. Архив Завода за пољопривреду Зајечара: *Неки резултати испитивања производних капацитета пољопривреде среза Зајечар*, Зајечар, 1963.
35. Н. М и л а д и н о в и ћ: *Проучавања сортимената озиме пшенице за висока припланинска подручја у сливу Тимока*. — Развитак бр. 4—5, Зајечар, јул—октобар 1961.
36. Тимок бр. 29, Зајечар, 1968.
37. Тимок бр. 2, Зајечар, 1968.
38. Социјалистичка република Србија — Републички завод за статистику: *Општинска статистичка документација бр. 26*, Београд, 1966.

39. В. Јакшић: *Стање земљорадње у Србији*. — Гласник српског ученог друштва XLI, Београд, 1875.
40. Б. Милић-Криводељанин: *Однос између економског стања и исхране становништва Тимочке крајине*. — Зборник радова Института за медицинска истраживања САНУ књ. 8, Београд, 1960.
41. Братство XXI, Београд, 1927.
42. М. Костић: *Привредне прилике Ниша и околине у старије турско доба*. — Привредни гласник бр. 3, Ниш, 1960. Уп. Братство XXI, Београд, 1927, с. 96.
43. Д. Јоковић и Ј. Лубеновић: *Крајинско виноградарство и винарство*. — Развитак бр. 3, Зајечар, 1963.
44. Ч. Марјановић: *Темнишки зборник*, књ. III (Буприја, Параћин и Јагодина), Београд, 1936.
45. Е. Челебија: *Путопис* (одломци о југословенским земљама), књ. I, Сарајево, 1957.
46. Е. Челебија: *Путопис* (одломци о југословенским земљама), књ. 2, Сарајево, 1957.
47. В. Маринов: *Аграрни односи у видинском пашалуку у XVIII и XIX веку*. — Развитак бр. 6, Зајечар, 1967.
48. Д. Поповић: *Србија и Београд*, Београд, 1950.
49. Д. Пантелић: *Крајина*. — Годишњица Николе Чупића књ. 43, Београд, 1934.
50. С. Пецињачки: *Постоји и српски превод турског фермана о Блатском манастиру из 1641. године*. — Развитак бр. 3, Зајечар, 1967.
51. Ст. Романски: *Аустријски документи о Нишком устанку од 1841. год.*, Софија, 1912, с. 26—28; М. Костић: *Нишка котлина — студија друштвено-географског развоја* (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ књ. 21, Београд, 1967, с. 367).
52. Мил. А. Костић: *Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд, 1933.
53. Г. Елезовић: *Прилози за историју манастира Букова*. — Братство књ. 32, Београд, 1941.
54. Уп. Економска ревија бр. 2, Љубљана, 1967.
55. Т. Вукановић: *Производне снаге у доба првог устанка 1804—1813*. — Врањски гласник књ. IV, Врање, 1968.
56. Грађа за историју првог српског устанка (у редакцији Радослава Перовића), Београд, 1954.
57. М. Ненадовић: *Мемоари*. — Српска књижевна задруга, Београд, 1893.
58. Државни архив; Београд, КК XXI — 469.
59. Ото Дубислав Пирх: *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд, 1899.
60. С. Вујадиновић: *Пореч*. — Посебна издања Одељења привредно-математичких наука САНУ, књ. 30, Београд, 1962.
61. Ж. Радосављевић: *Звездан*. — Историјски архив — Зајечар, 1957.
62. Новине Српске бр. 35, 1834. Види још Тимочка Крајина књ. 1, с. 22.
63. Насеља и порекло становништва књ. 22, Београд, 1926.
64. Државни архив у Београду: *Протокол спахиских прихода — нахија пожаревачка*.
65. Један конзулски извештај о Србији год. 1837., Споменик XVII, Београд, 1892.
66. Споменик XVII.
67. В. Николић: *Насеља и становништво Пореча и Поречке реке у првој половини XIX века*. — Развитак бр. 3, Зајечар, 1965.
68. Тих. Борђевић: *Из Србије кнеза Милоша*, Београд, 1922; Споменик 17, 34; Вук С. Караџић, Даница за 1827, 104.

69. Пут лицејских питомца по Србији у години 1863., Београд, 1867.
70. И. Пчелар: Окружје Краинско, Гласник друштва србске словесности св. IX, Београд, 1857.
71. М. Лутовац: *Слив Млаве — привредно-географска проучавања*. — Зборник радова Географског института САН бр. 9, Београд, 1954.
72. В. Петковић: *Манастир Раваница*, Београд, 1922.
73. Б. Дакић: *Привредно-географска карактеристика слива Раванице*. — Зборник радова Географског института САН књ. 9, Београд, 1954.
74. С. Вујадиновић: *Привредно-географске и саобраћајне одлике слива Пека*. — Зборник радова Географског института САН књ. 6, Београд, 1953.
75. Б. Дакић: *Слив Црнице*. — Зборник радова Географског института САН књ. 11, Београд, 1955.
76. К. Јовановић: *Неготинска Крајина и Кључ*. — Насања и порекло становништва књ. 29 (1 и 2), Београд, 1940.
77. С. Младеновић: *Занати и занатлије у Неготину средином 19 века*. — Тимочка крајина (часопис за друштвена и културна питања) бр. 1, Зајечар, 1956.
78. М. Костић и Р. Костић: *Сићевачка клисура (Географски аспекти и одлике)*. — Привредни гласник бр. 2, Ниш, 1960.
79. М. Б. Милићевић: *Краљевина Србија*, Београд, 1884.
80. М. Смиљанић: *Географско-привредни односи Црне Реке и Тимочке Крајине*. — Годишњица Николе Чупића књ. 20, 1900.
81. Тимок бр. 16—17, Зајечар, 1968.
82. Наш живот бр. 21, Зајечар, 1951.
83. Ф. Балћ: *Природне и привредне одлике Сићевачке клисуре*. — Привредни гласник бр. 10, Ниш, 1959.
84. Извештај о раду министарства народне привреде по струци виноградарства у 1897. години, Београд, 1898.
85. Министарство народне привреде: Извештај о распрострањењу филксере у Србији, Београд, 1893.
86. Министарство народне привреде: Извештај о раду министарства народне привреде по струци виноградарства у год. 1899—1900, Београд, 1901.
87. Вина и виногорја Југославије (у редакцији Невенка Фазинића), Загреб.
88. Ант. Лазић: *Природа и привредни извори Хомоља*, Београд, 1940. (Посебан отисак из Гласника српског географског друштва св. XXVI).
89. Годишњак краљ. Срба, Хрвата и Словенаца за 1926. год., Београд, 1926.
90. Споменица стогодишњице ослобођења Тимочке крајине 1833—1933, Београд, 1933.
91. Хроника села Малче; М. Костић: Нишка котлина — студија друштвеногеографског развоја (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ књ. 21, Београд, 1967) с. 332.
92. Наш живот бр. 24, Зајечар, 1946.
93. Наш живот бр. 34, Зајечар, 1950.
94. Наш живот бр. 62, Зајечар, 1947.
95. Наш живот бр. 2, Зајечар, 1950.
96. Статистички уред НР Србије: *Попис воћних стабала и чокота винове лозе св. 50 (серија III)*, Београд, 1949.
97. Г. Видановић: *Висок-привредно-географска проучавања*. — Посебна издања Географског института САН књ. 6, Београд, 1955.
98. Г. Видановић: *Видлич-Забрђе (прилог познавању привредног типа, развитка и размештаја производње и размене добара једне заостале периферне области)*. — Посебно издање Географског института САН књ. 15, Београд, 1960.

99. Архив Основне привредне коморе — Зајечар: Пољопривреда и прехранбена индустрија (могућности развоја у периоду 1964—1970. године), Зајечар, 1963.
100. Основна привредна комора и Новинска установа „Тимок“: Привреда Тимочке крајине, Зајечар, 1970.
101. Архив ПК „Цервин“ — Књажевац: Економска оправданост интеграције предузећа „Воћар“ из Београда и ПК „Цервин“ из Књажевца, Београд, децембар 1969.
102. Вук Караџић о Тимочној крајини, Развитак бр. 4 и 5., Зајечар, јул-октобар 1964.
103. Мемоари Стојана Симића, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине. књ. II, Београд, 1930.
104. М. Лутовац: *Неготинска Крајина и Кључ*. — Зборник радова Географског института САН књ. 15, Београд, 1959.
105. Споменница о прослави стогодишњице ослобођења Тимочке Крајине у Књажевцу 1833—1933 (приредио Александар Шеговић), Књажевац.
106. Архив Основне привредне коморе — Зајечар: Информација о досадашњим резултатима на унапређивању пољопривреде у брдскопланинском подручју и мере за даље проширење асанација, Зајечар, 1967.
107. Министарство за пољопривреду — одељење за аграрну политику: Пољопривредна годишња статистика 1933, Београд, 1934.
108. Завод за статистику СР Србије (отсек за пољопривреду): Пољопривредна статистика за 1969. годину (необјављени подаци).
109. Источник XVIII, Сарајево, 1903; Уп. Годишњица Николе Чупића књ. VII, Београд, 1886, с. 272.
110. М. Костић: *Алексиначка котлина (друштвеногеографска проучавања)*. — Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ књ. 22, Београд, 1969.

R é s u m é

MIROSLAV D. MILOJEVIC

DÉVELOPPEMENT ET CARACTÉRISTIQUES DE L'AGRICULTURE DANS LA SERBIE DE L'EST

La Serbie de l'Est abonde en sol fertile, a un microclimat approprié en nombre de localités et dispose d'autres conditions naturelles favorables à l'agriculture. Pourtant, avant la libération nationale et sociale, au XIXe siècle, ces caractères physico-géographiques propices n'ont été utilisées au maximum pour la production des cultures agricoles, la culture de vigne et de fruits de l'Europe Centrale. C'est que, vers la fin du XVIIIe siècle, vu les conditions sociales et politiques générales et la situation sociale peu stimulatrice des agriculteurs de cette époque, le fonds foncier sur les propriétés de mukadés et de spahis dans les bassins de la Morava, du Timok et du Danube a été utilisé pour la plupart comme surface sous la verdure permanente ou le sol forestier. Une structure pareille, ou, plutôt quelque peu modifiée, du fonds foncier global était également dans le bassin de la Nišava.

Avec l'abolition du système agraire turc, après les victoires remportées dans la première et la deuxième insurrection serbe, la structure de l'utilisation du fonds foncier dans les bassins de la Morava, du Timok et du Danube a été changée de fond en comble en relativement peu de temps; en conséquence de nouvelles conditions socio-politiques et économiques après la proclamation du Hatti-chérif, de l'augmentation de la densité de population par l'immigration et l'accroissement naturel, de la désagrégation des grandes familles indivises à cause de la pénétration des idées bourgeoises sur l'*inokoština* (propriété individuelle) et du capital usurier, du commerce développé de produits forestiers et de la réduction des pâturages naturels par la transformation des surfaces sous la verdure permanente en champs de labour, les économies paysannes dans les bassins du Timok, du Danube et de la Morava commencent à utiliser de plus en plus le fonds foncier disponible pour la production des cultures agricoles, la plantation de la vigne et la production des fruits de l'Europe Centrale. Pour cette raison, aussi bien qu'à cause du développement permanent de l'économie basée sur la marchandise et l'argent, dans la seconde moitié du XIXe siècle déjà la majeure partie du fonds foncier dans les plaines et sur les collines dans les bassins de la Morava, du Danube et du Timok est utilisée comme terre labourable, le verger ou la vigne.

Vers la fin du XIXe siècle, le paysage des environs de Niš était caractérisé par la monoculture et divisé, selon les conditions naturelles, en zones agraires mal cultivées. En ce temps-là — dans la période de l'abolition du système de tchitluksahibis dans le bassin de Niš, certaines parties de la Serbie de l'Est au nord de Niš appartenaient déjà à la catégorie des mieux cultivées en Serbie. Sous l'influence du commerce des céréales, dans les parties nord-occidentales étaient alors transformées en champs même certaines autres catégories du sols. En outre, après l'apparition du phylloxéra, les surfaces sous les vignobles ont commencé à diminuer au profit des autres catégories du sol. La conséquence en était un haut pourcentage de terres labourables dans le fonds foncier global. Dans les années à la veille de la première guerre mondiale la surface plantée de vignes a été augmentée. Pourtant, malgré tout cela, à cause de la base de production étroite dans les conditions de surpeuplement agraire à cette époque et de la structure sociale de l'agriculture en général, les terres labourables continuaient à prédominer dans la plupart des agglomérations.

Le pourcentage du fonds foncier global sous la surface agricole dans les conditions du système communal est de plus de 60 p. 100. La part des terres labourables au fonds global du terrain agricole varie de 25,16 p. 100 dans la commune de Žagubica jusqu'à 85,74 p. 100 dans la commune de Svilajnac. A l'intérieur du fonds global des terrains agricoles, les plus grandes surfaces sont sous les vergers dans les communes de Kučevo, Majdanpek, Petrovac, Žabari et Žagubica (7,11 — 7,64 p. 100); dans le reste des communes ce pourcentage est de 1,38 à 5,81 p. 100.

Au XIXe siècle, avant la libération nationale et sociale, la structure de l'utilisation du fonds foncier différait par régions et elle correspondait

aux formes de l'organisation d'économie féodale des pachaliks turcs, dans le cadre desquels se trouvait la Serbie de l'Est, à la capacité de production et à l'inérêt que les régions voisines prenaient à l'agriculture. Après la promulgation du Firman impérial exécutif de l'année 1833, avec l'augmentation de la densité de population, l'intensification de l'agriculture et la réduction des pâturages naturels pour le bétail, elle fut radicalement changée; en conséquence de ces facteurs, du commerce peu développé de céréales et la désagrégation des grandes familles indivises, on sème de plus en plus le maïs et, en rapport avec cela, la structure et la façon d'utiliser les surfaces à semer changeaient graduellement, mais constamment, dans une mesure croissante. A cause du manque de pâturages naturels, les économies paysannes commencent à présent à utiliser le maïs de deux façons, à savoir: en premier lieu, comme blé panifiable et en deuxième lieu, comme plante fourragère. Sous ce rapport on observe certains changements seulement à partir du milieu du XIXe siècle, grâce au commerce plus développé de cultures extractives et à la meunerie. A la vérité, on continue la production du maïs sur une grande échelle, mais il y avait aussi une production importante de céréales.

Vers la fin du XIXe siècle encore, dans la période du développement de l'économie basée sur la marchandise et l'argent, la région de Stig était le plus grand grenier de la Serbie de l'Est. Au commencement du XXe siècle, le département de Požarevac se trouvait à la première place par la production du maïs. Le seigle, l'orge et l'avoine étaient semés le plus dans le département de Niš et le froment dans le département de Požarevac. A cette époque-la les plus grands producteurs des cultures agricoles pour le marché étaient les économies possédant une propriété d'au-dessus de 10,0 ha.

Entre les deux guerres mondiales, dans le système du développement global de l'agriculture qui était caractérisée, sur les propriétés d'un certain nombre d'économies par un essor, l'agriculture avait un développement caractéristique de l'économie de petites propriétés. En ce temps-ci — dans la période de morcellement intensif des surfaces agricoles, la structure de l'utilisation des terres labourables différait dans les parties particulières de la Serbie de l'Est. Dans toutes les parties, la plupart des surfaces étaient semées de céréales et de maïs.

Dans le développement de l'agriculture d'un nombre considérable de communes après 1956, on distingue deux périodes, par l'intensité du développement: la période de grandes oscillations jusqu'à l'année 1960 et la période de l'ascension permanente à partir de l'année 1961. Dans l'intervalle de 1956 à 1964 ont été notés deux changements particulièrement grands dans la structure de l'utilisation du fonds des surfaces à semer dans la région de Timočka Krajina. Les surfaces sous les plantes fourragères ont été augmentées d'environ 65 p. 100, tandis que celles sous les céréales ont été réduites d'environ 2 p. 100. La période à partir de l'année 1961 est caractérisée également par un processus prononcé de l'intégration dans l'agriculture en général, particulièrement dans la période de 1961 à 1963.

77 p. 100 de la surface à semer globale sont utilisés pour la production des céréales et du maïs. Ce pourcentage n'est pas identique dans toutes les communes et il varie de 66,49 à 85,55. Le seigle, l'orge et l'avoine sont produits en quantités insignifiantes. Les économies dans la Serbie de l'Est sèment de préférence le maïs et le froment. Cependant, malgré le fait que le froment est représenté avec 40,58 p. 100 dans la structure de semaille et avec 30,88 p. 100 sur les champs, il ne représente pas encore le principal blé panifiable des économies dans toutes les catégories sociales et de propriété et dans toutes les communes. Il est encore produit par un certain nombre d'économies pour la plupart pour le marché. Une des causes plus importantes en est la structure de l'alimentation des membres de ces économies dans les catégories sociales et de propriété particulières et dans les habitats particuliers, dans lesquels le maïs prédomine encore en tant que le blé panifiable.

A partir de l'année 1963 ont été établies toute une série de nouvelles plantations de vignes dans la Serbie de l'Est. Cinq ans plus tard, en 1968, cette province avait déjà 37,5 mille hectares sous les vignobles. De toutes les communes dans la Serbie de l'Est, Niš seul a plus de 10 p. 100 de la surface agricole globale sous les vignes. Trois communes: Cicevac, Negotin et Žabari en ont de 6,27 à 8,23 p. 100. Les autres communes ont sous les vignes moins de 4,93 p. 100 de la surface agricole totale.

Dans la Serbie de l'Est, au niveau des communes et des agglomérations se distinguent nettement sept types d'utilisation du fonds des terrains agricoles: type de céréales-plantes fourragères, type de plantes à chausser-céréales, type de plantes à chausser-plantes fourragères, type de plantes fourragères-céréales, types de plantes fourragères-plantes à chausser, type mixte et type de cultures spéciales. Dans chacun de ces types fondamentaux se distinguent des sous-types avec leurs structures particulières, en fonction des conditions naturelles aussi bien que socio-économiques et historiques.